

To beretninger fra besættelsestiden 1940-1945
Inger Holt og Paul Holt
1969/70

Udgivet og med forord af Mikael Holt

2017

Indhold

Forord 2017.....	3
Inger Holts beretning	4
Breve fra børnene.....	18
”De, der sad, og vi, der stod”	22
Supplement til Pigtrådsartiklen:.....	30
Paul Holts egen ufuldendte beretning	49
”Aaret, der blev borte...”	67

Denne bog er ophavsretligt beskyttet og må kun benyttes iflg. ophavsretsloven. Det er således ikke lovligt at trykke og udgive bogen inkl. lægge dokumentet på Internettet eller på anden måde gøre den elektroniske publikation tilgængelig for andre. Det er dog tilladt at fremstille digitale kopier og udskrive bogen til personlig brug for fremstilleren eller dennes husstand. Arkiver og biblioteker kan frit udskrive bogen og indlemme trykte eksemplarer i deres samlinger, men ikke tilgængeliggøre den elektronisk.

Rettighederne tilhører Mikael Holt, Segaltvej 91, Løgten, 8541 Skødstrup

Forord 2017

På min datter Mariannes foranledning har jeg nu gennemlæst mors/mormor/farmors /oldemors erindringer og, så vidt det var mig muligt, fundet oplysninger frem om de i erindringerne nævnte personer og steder. Oplysningerne er sat som fodnoter. Den omtalte artikel fra Søndags BT har jeg ikke kunnet finde. Den store pakke er formodentlig stadig hos Sie; men Libbe har kopieret enkelte dokumenter bl.a. fars håndskrevne liste med datoer over forløbet af fangenskab i Vestre Fængsel, Frøslev, Neuengamme, Meppen og tilbage igen, og et originalt brev fra Helmer Rosting, Røde Kors 15/12 1944. Datoer fra fars håndskrevne liste, som formodentlig stammer fra opholdet i Røde Kors-lejren ved Löderup er brugt i fodnoterne som "PHs datoliste". I Löderup skrev han også til os børn en længere håndskreven beretning. Artiklen fra Pigtråd januar 1954 "De der sad og vi der stod" er skrevet ind i selve teksten, hvor mor anfører det. Til sidst er anbragt uddrag af et interview med Paul Holt i "Morgenbladet". Jeg har foretaget enkelte rettelser af sproglig art.

Skødstrup 25. januar 2017

Mikael Holt

Inger Holt ved sit skrivebord Aarhus Seminarium 1952

Inger Holts beretning

I dag modtog jeg fra Søndags-B. T. Korrektur af et interview i anledning af 25 året for befrielsen (Hasle 30/10 1969).

Den unge dame havde så vist gjort, hvad hun kunne for at gengive alt det, jeg hældte på hende. En ualmindelig tiltalende ung fotograf lyttede imens – tilsyneladende intenst og bevæget – og fotograferede mig. En temmelig utaknemmelig opgave; det ved jeg af erfaring!

At interviewet skulle forkortes kendeligt, er vel nok grunden til, at ”duften”, det nuancerede og i høj grad dramatiske, jeg prøvede at give udtryk for den formiddag, de sad her, er der vist ikke noget at sige til. Nok er det, jeg var komplet udmattet i næsten en hel dag efter, så meget tog det på mig at rippe op i de år, der til tider forekommer mig ganske uvirkelige, næsten som en ond drøm. Alligevel, de par gange, jeg har måttet udtale mig offentlig her og der, har været utilstrækkelige og ufyldstgørende. For børns og børnebørns skyld, vil jeg - efter hukommelsen – forsøge at give en samlet, kontinuerlig fremstilling af alt det, der hændte fra Paul første gang blev taget 29.aug. 1943 til det var slut, og vi den 12.maj 1945 igen så ham, i haven i Cherie – med Røde Kors-træskoene¹ hængende om halsen i en snor.

Tiden fra 9.april 1940 var ond, nedslående og grå. Aftenen før 9/4 var Paul – som sædvanlig er ikke for meget sagt – til et eller andet møde. Jeg blev ringet op fra Vordingborg af Ole Warthoe-Hansen², der lå dernede som soldat. (Han og Viggo Wedel-Brandt³ havde i flere måneder boet og spist hos os, da vi endnu boede på Fortunvej i Charlottenlund, en slags vederlag for deres indsats i Dansk Samling, på kontoret og på anden måde – penge havde de fleste af os ikke mange af, men det tør roligt siges, at de mennesker, der havde noget med D.S. at gøre, aldrig var bange for at yde, hverken slid eller kontanter for den sag).

¹ Ved samarbejde mellem private danske, flere ministerier og Dansk Røde Kors lykkedes det hen på året 1944 at få organiseret forsyninger af hjælpepakker (mad og tobaksvarer) til danske og norske fanger i de tyske KZ-lejre. Desuden lykkedes det at udstyre fangerne med overtøj og solidt fodtøj, nemlig træskostøvler med læderskafter. Nævnte støvler nænnede far altså ikke at skille sig af med. De fulgte os til Aarhus, hvor de samlede støv oppe på loftet. Da mor og far flyttede på Præstevangsvej i 1968 fandt jeg dem frem og gav en ordentlig oppudsning, så far havde noget at ”gå i haven i”. Han brugte dem aldrig! Tænk, at jeg som 26årig ikke havde fattet dybden af KZ-traumet!

² Ole Warthoe-Hansen (1915-1985), løjtnant. Medl. af Dansk Samling. Lærer 1946. Ansat ved Randers kommunale skolevæsen. Meget produktiv lokalhistoriker. 1965 formand for Randers Amts Historiske Samfund. Sekretær for bestyrelsen for Randers Museum. Se <https://tidsskrift.dk/index.php/fortidognutid/article/viewFile/47328/88007> og <http://modstand.natmus.dk>

³ Viggo Wedel-Brandt (1919-12/2 1945) medl. af Dansk Samling. Redaktionssekretær på ”De danskes Vej”, hvor far var ansvarshavende redaktør. Arresteret april 1944. Deporteret til Neuengamme. Dræbt i underlejren Porta Westphalica 12/2 1945. Efter krigen bisat i Mindelunden i Ryvangen. <http://modstand.natmus.dk>

Warthoe var nemlig foruroliget og ked af, at han ikke kunne komme til at tale med Paul. Alle soldater havde fået udleveret skarpt, og man var klar over, at noget alvorligt var ved at ske. (Viggo Wedel-Brandt døde senere i koncentrationslejren Porta Westphalica).

Ved fem-tiden næste morgen langede jeg søvndrukkent ud efter den kimende telefon ved min seng. Wedel-Brandts stemme lød: ”Fru Holt, hvad er det for flyvere, der drøner over os?” ”Det ved jeg da virkelig ikke, det er vel vore egne”, sagde jeg, endnu halvt i søvne. ”Nej, Nej”, sagde han ophidset, og så kunne jeg høre dem, både i telefonen fra Rådhuspladsen, hvor han befandt sig, og over vore egne hoveder i Charlottenlund. Det var besættelsens begyndelsen, sådan som den mødte os først. Paul tog ind til byen for at høre mere. Jeg fik invasion af familie, der var rådvild. Faster Gunhild fra Hald med Poul Exner,⁴ der skulle have sin første Københavnsoplevelse, som han naturligvis havde set hen til med stor spænding – nu anede de næppe, når og hvordan de skulle komme hjem til Hald igen. Tante Bertha og hendes børn⁵ kom også, det var jo netop i anledning af Bodils konfirmation, familien havde været samlet om søndagen hos Christian og Eli⁶. De holdt konfirmationen, da farbror Axel jo var død i oktober året før. Jeg måtte i en fart stable noget frokost på benene til de mange. Måtte også skyndsomt have ordnet det mørklægningsproblem, der jo nu blev sørgeligt aktuelt og ikke blot den ”prøvemørklægning”, man så længe havde talt om at iværksætte – ”en eller anden dag”! Nu kunne det pludselig realiseres – og det i en fart.

Knud, der på det tidspunkt var 11 år, havde travet efter mig hele morgenen, medens jeg prøvede at samle tankerne og koncentrere mig om noget praktisk, sagde pludseligt: ”Mor, han der skrev ”Vaj høj, vaj frit, vaj stolt vort flag”, hvad tror du egentlig han tænker nu?”

Ak ja! Vi skriver nu 1970! Hvor meget ubeskriveligt ud over hele verden har vi ikke oplevet siden?

I dagene, der fulgte, var der få opmuntringer, kun triste kendsgerninger, en langsom forståelse af, at mange slet ikke så på det som vi, at de allerfleste måske, når det kom til stykket, skuttede sig både åndeligt og korporligt, håbende på, naturligvis, at det snart måtte

⁴ *Gunhild Exner* (f. Holt 1899-1970) storesøster til Paul Holt. Gift med Johan Exner, provst i Hald ved Randers. Paul Exner (1929-) cand. teol. Sognepræst i Albertslund, siden medl. af et protestantisk klostersonfand i Östanbäck, fra 2016 sammen med sin fætter Hans Cavallin bosat på Åsebakken (klostersonfand) ved Birkerød. Hans storebror Johannes Exner (1924-2015, arkitekten) blev i krigens sidste år involveret i modstandsarbejde i Randers og Hvidsten. Arresteret af Gestapo februar 1944. Mishandlet i arresten i Århus. Derefter sendt til Frøslev.

⁵ *Bertha* (1898-1984) gift med fars storebroder Axel Holt (1895-1939). To børn: Bodil (1924-2003) gift Cloos, og Christen (1923-?)

⁶ *Christian* (1892-1948) fars ældste storebroder. Gift m Eli Johanne Olesen (1894-1990). Sognepræst ved Sundby Kirke. Begravet på Vor Frelzers kirkegård, hvor også Elisabet Holt (Libbe) er gravlagt.

være ovre, men nødtigt ville gå i brechen, såre tøvende gik i gang med noget. Der skulle gå en rum tid, ske hårdere og alvorligere ting, før flertallet rigtig vågnede op til ”dåd”.

Alligevel opførte vi – i hvert fald jeg – mig så naivt som nogen. Jeg udtalte min uforgribelige mening om det hele, som om enhver jeg mødte ganske selvfølgelig måtte være enig med mig. I enhver henseende var jeg tåbelig uforsigtig i min mund og lærte grumme sent, som et temmelig dumt individ, at skal man føre ”hemmelig krig” med et godt resultat, burde man spille ganske anderledes komedie; (en skæbnens ironi, at jeg ikke fattede det, jeg, der dog holdt så meget af at spille rigtig komedie!). Ja, nogen må i sandhed have holdt hånden over mig, siden jeg mig bekendt aldrig har bragt mig selv eller andre i vanskeligheder – nu er det sagt – én gang for alle.

I denne ”mellempperiode” indtil det blev klarere, og vi fra den 29.august 1943 fik ”rene linier” - (Det var de ord, jeg sagde til Erik og Aslaug Møller⁷, da de besøgte mig fulde af medynk og forfærdelse efter Pauls arrestation) – foretog D.S. sig dog i det dulgte mange ting, der senere, da situationen tilspidsedes, udviklede sig til direkte modstand.

I denne mellempperiode holdt vi (D.S.) udover landet ”studiekredse” i adskillige hjem. Hos os ganske regelmæssigt, i hvert fald en gang om måneden. Jeg mindes, at vi på Fortunvej har været op til 40 mennesker, så jeg måtte ty til de gamle garvede toddypokaler, for at alle kunne få noget at drikke af, når vi serverede den traditionelle te. Man sad endog på trappetrinene ned til Pauls dejlige biblioteksstue – børnene var med. Jeg husker endnu, at Grete, til en af de tilstedeværendes diskrete, men store moro faldt i søvn og måtte bæres ovenpå. Hun var jo ikke ret gammel, men holdt tappert på at ville være med.

Møder blev der holdt, og foredrag, i Grundtvigs Hus og i Studenterforeningen. Vi samlede masser af mennesker. Især husker jeg ét møde. Det var i Studenterforeningen i september 1941. Jeg var da lige kommet op efter at have ruget på Mik i tre måneder; det kneb derfor med at gå op ad de mange trapper; men, dengang stud.med., Kay Hyllested⁸ (nu dr.med. På en afhandling om sclerose) kom forbi, tog mig på armene og bar mig op i salen!

⁷ Erik Møller (1879-1962). Cand.mag. I historie og engelsk. Journalist (ved Berlingske Tidende, korrespondent for The Times. Mange år timelærer ved Østersøgades Gymnasium (Ø.G.) Han var fars historielærer og inspirator. De bevarede et venskab lige til EMs død i 1962. Far var redaktionssekretær på EMs oversættelse og redaktion af Hutchinson: A History of Nations (Nationernes Historie 1-5, 1936). Mor udarbejdede registeret. Hans hovedværk er ”Helstatens Fald 1855-1864 I-II (1958), den indbragte ham æresdoktorgraden ved Københavns Universitet i 1958. 1912 g. m. Aslaug Mikkelsen (1876-1964) magister i engelsk. Oversætter af amerikanske og engelske forfattere. Udgav selv bøger bl.a. ”Foregangskvinder i Engelsk Litteratur (1942) ”Tre Søstre, Charlotte, Emily og Anne Brontë (1953). A.M. Var i øvrigt søster til polarforskeren Einar Mikkelsen.

⁸ Kay Hyllested (1918-1998) Medl. af D.S.:1956 Dr. med. på afhandling om dissemineret sclerose. Grundlagde i 1948 scleroseregistret.

Den var stuvende fuld af mennesker. Så vidt jeg husker, havde la Cour⁹ lige modtaget sin dom (80 dage i Vestre Fængsel), det var næsten en slags fest for ham. Jeg sad, så jeg så ham fra siden. Når han stak hånden i lommen, gled hans jakke til side, og man så hans lange dolk. Den har han sikkert haft på sig i umindelige tider, og han har lige så sikkert ikke skænket det en tanke, at den kunne betragtes som et ”våben”. Jeg har nu aldrig fået spurgt ham. Det var den samme aften, et par af de unge fra Dansk Samlings ungdom kom hen og hviskede: ”De er her”. ”De” var nogle af de første engelske faldskærmsfolk, der nu befandt sig et sted i salen.

Den sommer, der gik forud for dette møde, havde jeg, liggende i sengen, forkortet tiden ved at lave register til Saxos Danmarkskrønike med fortale af la Cour, lagt til rette af Paul og trykt af ”Det Tredje Standpunkt”, for os begge et stort og spændende arbejde. Den bog med de kun få ucensurerede eksemplarer, gav os meget sjov med tyskerne, men det er en lang historie. I den forbindelse må jeg lige nævne, at også Arne Sørensen¹⁰ måtte følge la Cour, for en lidt kortere periode, ind i Vestre Fængsel. Det var så i den danske afdeling, og derfor noget lettere end for dem, der senere måtte gennem den tyske afdeling sammesteds.

Det var altid Paul, der når han kom hjem fra forskellige sammenkomster og møder med Arne Sørensen og andre, bragte de få nyheder, der kunne fortælles. Mange var det i grunden ikke. Undertiden ringede nogen på og talte fortroligt med ham. Således husker jeg f.eks., at Krabbe¹¹ kom, da vi endnu boede på Fortunvej; han fortalte, at Rotbøll¹², faldskærmsmanden, var blevet skudt i Esther Ammundsens lejlighed på Østerbro. Det fortalte Paul mig dog først ved en senere lejlighed.

I det hele taget skal det her i begyndelsen siges, at Paul, forudseende som han var,

⁹ *Vilhelm la Cour* (1883-1974) historiker af nationalkonservativ indstilling. Meldte sig i april 1940 ind i D.S. Ud gav en lang række modstandsinspirerende skrifter på Det tredje Standpunkts Forlag bl.a. ”Ja og Nej” i jan. 1941; ”Ord til os i Dag” april 1941; ”Kender De Graabonden” sept. 1941. På bagsiden af hæfterne reklame for en ny udgave af Grundtvigs fordanskning af Saxo Grammaticus Danmarkskrønike med ny fortale af Vilhelm la Cour. De 80 dages fængsel blev afsonet efteråret 1941. Febr. 1942 arresteret af tyskerne og idømt 7 måneders fængsel ved dansk domstol. Samtidig blev han afskediget fra sin stilling ved Birkerød Statsskole. Dec. 1944 flygtet til Sverige.

¹⁰ *Arne Sørensen* (1906-1978) 1936 stifter af Dansk Samling, formand 1936-1947. Medl. af Folketinget 1943-47; rep. For Dansk Samling i Frihedsrådet 1944-1945. Kirkemin. i befrielsesregeringen. Gift med Nina Sørensen (1905-1998) Både Nina og Arne S. var faddere ved min dåb i marts 1942.

¹¹ Formodentlig *Otto Krabbe* (1910-1994) cand.teol. Forstander for Kristeligt Studenter Settlement på Vesterbro 1934-1965. Studentersettlementet blev grundlagt i 1911 af en gruppe unge teologer med baggrund i Indre Mission efter engelsk forbillede for en kristen social indsats. (se Pia Friis Laneth: Respekt. 2011)

¹² *Christian Michael Rottbøll* (1917-1942) den første SOE-leder i DK, 17/4 1942 nedkastet over DK, 26/9 1942 skudt af dansk politi under arrestationsforsøg. Inden da var det lykkedes ham i begyndelsen af august 1942 at organisere Chr. Ulrich Hansen og Erik Nyeman til modtagelse af tre faldskærmsfolk ved Farsø; se www.modstand.natmus.dk; *Esther Ammundsen* (1906-1992), læge. I kontakt med den tidlige modstandsbevægelse, gav husly til bl.a. Rottbøll. Arresteret af tyskerne og idømt 1½ års fængsel (Vestre fængsel danske afd.). Dansk Kvindebiografisk leksikon, www.modstand.natmus.dk

holdt mund konsekvent, om alt; vel vidende, at hvad vi ikke vidste, kunne vi aldrig – frivilligt eller tvungent – komme til at røbe.

Jægersborg Alle 53 vinteren 1942

Derfor kom den 29.augusts konsekvenser for vort personlige vedkommende bag på mig.

Aftenen før kom Paul ret sammenbidt hjem. Aftenen tilbragte vi hos gode venner, Frøkjær-Jensens, der den gang ligesom vi boede i Jægersborg Alle¹³. I september måned var vi flyttet dertil. Her kunne vi have mor¹⁴ boende hos os. Tydeligere og tydeligere ser jeg nu bagefter, hvilken uvurderlig støtte, vi havde i hende, i alt hvad der skulle komme over os.

Hos Frøkjær-Jensens var der for øvrigt sammen aften en gæst – en forretningsforbindelse – sydtysker, ikke nazist. Vi drøftede temmelig frit adskillige ting med ham. Da vi gik derfra, sagde Paul til mig, at hvad der var i færd at ske, kunne få alvorlige følger for os og ændre situationen meget; men jeg forstod ærlig talt ikke rækkevidden af det, han prøvede at forberede mig på.

Vi gik i seng. Næste dag, søndag, skulle vi have besøg af flere af Pauls kollegaer med koner (fra Ø.G.) om eftermiddagen. De skulle se vores nye hus, og var samtidig en visit i anledning af Pauls 25 års jubilæum som lærer på Ø.G. Alt var forberedt til deres komme.

¹³ Axel Frøkjær-Jensen (1899-) Boede i Jægersborg Alle 63, altså kun 5 huse fra "Cherie". Underdirektør i Lemvigh-Müller & Munck. Knud fortæller i sine erindringer ("Erindringer om det evige liv", 2001) at han havde opfundet Lecablokken. Desuden var han i mange år søndagsskolelærer i Ordrup.

¹⁴ Mor/mormor: Elisabeth Darum f. Dommerby (1881- 20/1 1947) Hun fik en hjerneblødning under sit juleophold og døde på Turebylund. Begravet på Ordrup Kirkegård, hvor hendes mand (Hans Michael D.)også lå begravet 1934. Faste Mis blev begravet der også. Gravstedet er sløjfet.

Om natten ringede telefonen. Det var Mogensen (Rødovre)¹⁵, der ringede anonymt fra politigården. Paul kendte hans stemme. Han fortalte, at tyskerne nu var begyndt at arrestere.

Paul mente ikke, han var særlig udsat og svarede, at han blev, hvor han var. Han ringede dog til Birkerød med det samme, til Nina og Arne, og gjorde rede for, hvad han lige havde hørt; da var Arne allerede ”væk”. Så prøvede vi på at sove, men hørte nogle dumpe drøn; det var flåden, der blev sænket. Lidt efter blev der usædvanlig megen kørsel på den ellers ved nattetid så stille Jægersborg Allé. Jeg stod op i den tågede nat og prøvede at se ud gennem mørkelægningen – uden at tænde lys – og så da en stor lastvognsbus, eller hvad man nu skal kalde den slags køretøjer med overdækkende presenning, holde uden for vores havelåge – vi havde en meget lang forhave. Jeg vendte mig og sagde det til Paul, der stadig lå i sengen. Vi hørte skridt op ad havegangen, og lidt efter blev en finger presset mod dørklokken i en uafsladelig kimen. ”Nå, så kommer de altså for at hente mig”, sagde Paul stille. ”Du bliver her”, sagde jeg med en klump i halsen og gik ned. ”Hvem er det?” spurgte jeg uden at åbne døren. ”Machen Sie auf”, blev der svaret. Det måtte jeg jo så, men sagde omgående, rivende hurtigt: ”De er ikke danske, hvad vil De her?” ”Gleichgültig, Ihr Mann, wo ist er?” ”I sin seng, selvfølgelig”, sagde jeg overlegent, og ind trådte en bevæbnet tysker og nok en, samt en lille bleg ussel dansker. Inden jeg vidste et ord af det, var de på vej ovenpå. Der var mange døre, mange værelser, børneværelser, mors stuer, vort soveværelse. Alle døre blev smækket op. Knud for forvildet og søvnig ud af sit værelse, lige ind i den bevæbnede tysker. Senere fortalte drengen mig, at soldaten først i det øjeblik afsikrede sin maskinpistol. 18 måneder gamle Mik, der, fordi han havde mavepine og var rigtig elendig, var blevet anbragt i vores senge, stirrede med store øjne på det hele. Paul måtte i tøj, under bevogtning, og jeg blev beordret til at smøre noget mad til ham. Wehrmacht var jo noget menneskelige end de senere Gestapofolk. Jeg blev fulgt i hælene af den lille elendige stikker.

Imens spurgte soldaten Paul, om han havde våben. Det kunne han jo benægte, han havde for øvrigt aldrig været soldat. Hertil bemærkede Wehrmachtsoldaten let ironisk: ”Nein, Herr Holt kämpft nur mit geistigen Waffen!”

Så var det forbi. De gik ud med ham. De forsvandt i morgentågen op mod alléen,

¹⁵ *Paul Mogensen (Rødovre)* Medlem af Dansk Samling. I Paul Holts beretning fra maj 1945 nævnes han som ivrigt medlem af Dansk Samling og som svoger til Carsten Algreen-Petersen

hvor vognen stod. Vi hørte låger smække. De var borte, og jeg anede ikke noget som helst om, hvor de førte ham hen, hvad der skulle ske. Det var som noget aldeles uvirkeligt, noget jeg ikke i min vildeste drømme havde kunnet foregøgle mig. Alt var stille – han var væk – og her tilbage var vi.

Størstedelen af søndagen var telefonen afbrudt. Jeg kunne end ikke komme forbindelse med nogen – bare, som i drømme gøre alle de sædvanlige ting, der hører dagen til. Hvorvidt de indbudte ville komme om eftermiddagen, eller klogelig holdt sig borte, anede jeg intet om. Dejligt solskin blev det, haven lå der, stor og vidunderlig, men alt, der betød noget, så brat anderledes...

De indbudte gæster kom! En eftermiddagste løb af stabelen under samme former som så ofte før – blot med en forbløffende ændring – uden værten. Midt under mine dobbelte værtspligter ringede det på døren. Det var Wedel-Brandt med sin daværende kæreste¹⁶. (De blev senere gift, og medens han var døende i Porta, fik hun her hjemme et dødfødt barn). De ville gerne høre sig lidt for og finde ud af, hvad man skulle foretage sig inden for D.S.Ungdom o.a.; alt var jo pludselig så forvirrende, mange af de ledende var jo enten taget eller ”forsvundet”; intet under, de var rådvilde. Som sagerne lige i øjeblikket lå, måtte jeg dog lade dem gå. Stuen var fuld af uimplicerede gæster, og alt så uafklaret, jeg kunne ikke hjælpe dem. Var også selv rådvild.

Da gæsterne var gået og jeg temmelig træt og tom, ringede endelig telefonen. Den, der ringede op, navngav sig ikke, men sagde distinkt – og lidt oprevet -, at de (fangerne) var interneret på Alsgades Skole; jeg kendte end ikke dens eksistens! Stemmen var Gunvor Barfods¹⁷. Fra den tid til den dag i dag har vi, Paul og jeg, Egil og Gunvor haft forbindelse med hinanden i et stadigt og trofast venskab, skønt vi nu ses alt for sjældent.

Så vidt jeg husker, styrtede jeg allerede mandag morgen d. 30/8 ud til Alsgades skole. Det viste sig, at den lå nær Enghaveplads. Paul fik jeg slet ikke forbindelse med, men fik dog afleveret nogle fornødenheder. Der står for mig et tåget billede af megen forvirring, en skole, der brat havde måttet tjene til et ganske andet formål end den var bestemt til. Rod, larm, støvletrampen, tyskere, der for rundt, og mennesker, hovedsageligt kvinder, der søgte at komme i forbindelse med fangerne. Fik en besked, der opmuntrede mig til at komme igen

¹⁶ Viggo Wedel-Brandt var faktisk allerede den 27/6 1943 blevet gift med Benthe Edith Rye-Jensen

¹⁷ Gunvor Barfod gift med grosserer Egil Pagh Barfod (1913-1988) Medl. af Dansk Samling. En af de ledende i modstandsgruppen ”Holger Danske”. 1. gang arresteret 29/8-1943. 2. gang arresteret 6/12 1944, Vestre Fængsel, 14/12 1944-3/2 1945 Neuengamme, 3/2 1945-12/4 1945 Bullenhuser Damm ved Hamborg, 12/4 – 16/4 1945 Neuengamme. Se www.modstand.natmus.dk

en nærmere fastsat dag i håb om en tid til at få ham at se. Så mismod og uvished igen. Jeg søgte trøst hos Karen og Erik Darum¹⁸, der jo den dag i dag har klinik på Enghavevej. Hos dem stødte jeg på faster Mis' gamle veninde fra Grenå, Ellen Hofmeyer (gift Eppenstein)¹⁹. Men alt i alt havde det været en lidet udbytterig rejse Charlottenlund – Enghave retur. Nu måtte den lille familie i Cherie se hen til, at næste besøg kunne blive med bedre resultat.

Det sidste var jeg så sikker på, at jeg havde taget Grete med. Da vi ankom til skolen, blev vi forment adgang. Der var ved at ske et eller andet. Gunvor Barfod, Grete og jeg mødtes i en af gaderne i nærheden. Der var udstedt forbud mod ”sammenstimlen”. Det betød, at man ikke måtte være samlet på gaden mere end 5 personer! Det var med andre ord ret umuligt at samles på stedet og måske finde på råd. Da vi ikke kunne få adgang, foreslog jeg Gunvor, at vi tre skulle gå tilstrækkeligt højt op i et af etagehusene over for Alsgades skoles legeplads, hvor vi blev klare over, at der var ved at foregå noget. Liggende på knæ på trappegangens afsats stirrede vi ud af opgangens vindue og så, at der var lastbiler i skolegården og livlig aktivitet i lang tid. Grete påstod, at hun kunne skelne sin far, men det var mig ganske umuligt at se noget tydeligt. Til sidst kørte bilerne, og vi forlod vores anstrengende tilskuerloge. Så vidt jeg husker, delte vi noget mad, jeg for alle tilfældes skyld havde taget med til Paul; men mange af den slags mindre detaljer har jeg til min store forbavselse glemt.

Vi var med andre ord lige vidt. Blandt fangerne var for øvrigt også historikeren Albert Olsen²⁰. Han var gift med Agnete Bing, min gamle skolekammerat fra N. Zahles skole. Hos hende samledes vi nogle stykker. De boede i St. Kannikestræde 11. Noget praktisk resultat kom der ikke ud af dette møde.

Hvordan det derefter lykkedes os at finde ud af, at alle ”gidslerne” var kommet til Horserød-lejren, aner jeg ikke, men nok er det, en skønne dag befandt jeg mig på ej derop med fru redaktør T. Thomsen (Kr. Dagblad)²¹. En grumme besværlig, kombineret tur: cykle, tog, cykle. Dog fra Charlottenlund til Espergærde, så på den indskrevne cykle til Horserød.

¹⁸ Karen gift med Inger Holts Fætter *Erik Darum*. Tandlæger.

¹⁹ *Marie Darum* (1884-1964), søster til Hans Michael Darum (mors far) og Emmanuel Darum, Erik Darums afdøde far. *Ellen Hoffmeyer* (1884-1958) gift med prof. Martin Eppenstein (1878-1942), Jena. Hun flygtede med sine 3 børn 1938 fra Tyskland pgr. af jødeforfølgelserne.

²⁰ *Albert Olsen* (1890-1950). 1926 gift med *Agnete Bing* (1905-1990) mod hendes forældres ønske(!) 1931-1936 Prof. I historie Aarhus Universitet, derefter ved Københavns Universitet. I forb. m. sidstnævnte røg han ud i en voldsom strid med Vilhelm la Cour, som bestemt ikke delte Albert Olsens materialistiske, nærmest marxistiske historiesyn. Flygtede bl.a. pgr. af hustruens jødiske baggrund efter interneringen i 1943 til Sverige. Se www.modstand.atmus.dk ; om Agnete Olsen (f. Bing) se f.eks. <http://www.kvinfo.dk/side/170/bio/890/>

²¹ Redaktør *J.Th. Thomsen* (1892-1980) sognepræst Frederiksberg og siden Hellerup; chefred. Kr. Dagbl. 1942-1945. Gift med Rigmor Laursen (1903-).

Her fik vi så endelig taletid og blev klare over, at dersom vi efter endt taletid vandrede uden for pigtråden ned i den anden ende af det afspærrede område, kunne vi uforstyrret fortsætte samværet, indtil det ikke gik for bevogtningen.

Fru Thomsen havde gode venner på afvænningshjemmet Ørsholt, bestyrer Jørgensen og hans enestående kone²². Her fulgtes vi hen bagefter. Det var strålende mennesker, som jeg mindes med stor taknemmelighed. Så gik det hjemad igen; der havde været solskin over den ellers så unormale tingenes tilstand.

Nu må I hjælpe mig kære børn! Var Knud med denne første gang? Mor var i hvert fald derhjemme i Cherie med Mik. Og næste gang jeg havde fået besøgstid, havde jeg alle tre piger med, for de skulle jo også se far. Samme rute, septemberpløre, lerede stier mellem pløjemarken. Samtalen bagefter foregik i silende regn! Far siger, han glemmer det aldrig, pigtråden, hans tre små piger og mig i den øsende regn. Jeg vidste ikke mine levende råd bagefter. Så jeg bed hovedet af al skam: jeg tørnede ind på Ørsholt, skønt jeg jo ikke rigtig kendte disse mennesker. Vi kom lige i deres middagstid. De lånte os tørt tøj, havde børn på alder med vore. Vi fik middagsmad og – kronen på værket, inderligt dejligt og uforglemmeligt – en af deres store piger kørte os i et hestekøretøj til Espergærde station. Vi nåede velbeholdne hjem, og jeg tror endda, at ingen af os blev forkølede af den omgang.

Den 5. oktober var det faster Mis' fødselsdag, endda 70 år. Fra lille pige havde jeg været med til disse fødselsdage og fundet dem så festlige. Først på Købmagergade hos Martin A.D. Hannover²³ med mange gæster, alle hendes gode venner, til eftermiddagschokolade. Det mødtes vi også med Margit, Hannovers datter, der blev gift med højesteretssagfører Hejlesen og så de fire drenge, efterhånden som de voksede op. Senere, efter Hr. Hannovers død, i Holsteinsgade, så i Middelfartsgade, og her var det netop, hun skulle fejre fødselsdag denne gang. Men, ak hvor forandret – dæmper på alt, meget lidt tale, hvor var de dog henne alle sammen, Margit, drengene, de andre?

Johannes og Else²⁴ var naturligvis kommet ind fra Bregentved for at fejre hende. De

²² Ørsholt, en gammel herregård Ørsholtgård, ejet 1934-1997 af Blå Kors, der drev gården som behandlingshjem for alkoholikere. Christian Jørgensen (1888-) og hans hustru Ellen var første forstanderpar fra 1934-1949. se www.tikobkommune.dk/orsholtgaard-i-blaa-kors-tid.

²³ Martin Adolph Hannover (1859-1930) gift med Sigrid Seligmann (1868-1894). Datteren Margit (1889-1976) gift 1912 med højesteretssagfører Christian Christensen Heilesen (1886-1943). De fik tre sønner (Bjørn (1913), Tyge (1916) Henning (1920) og Claus (1920-1943). Se www.kvinfo.dk. Den yngste søn, Claus blev dræbt i Tårnbæk havn, da han var ved at hjælpe andre jøder med at flygte til Sverige i oktober 1943. Margit undslap med de øvrige børn til Sverige ad anden flugtrute (jf s. 10) Faster Mis var gennem mange år barnepige for Margit Heilesen, som siden tog sig kærligt af sin gamle barnepige på hendes gamle (og affældige) dage.

²⁴ Johannes Holt (1898-1962) bror til Paul Holt, gift med Else Margrethe Holt (f. Darum) søster til Inger Holt. Godsforvalter på Bregentved med tjenestebolig på Turebylund. Om os og Turebylund se bl.a. Knud Holt;

skulle overnatte hos os. Den nat husker vi alle, undtagen Mik. Kommet ind fra det landligt idylliske Thurebylund, var den dystre stemning her i København åbenbart blevet for meget for Johannes. Det gav sig udslag i et natligt mareridt. I alle soveværelser vågnede vi ved et langt, dyrisk hyl, og vi for ud på gangen. Så hørte vi Elses beroligende stemme, og en forpustet Johannes, der sagde: ”Om forladelse, det var mig!” I drømme havde han fået tag i en tysker og vågnede, siddende på hug med hænderne strakt knyttet ud fra sig, som om han havde et vældigt tag i én eller anden. Nå vi faldt til ro efter den episode og sov.

To dage efter var jeg atter på vej til Paul, men denne gang uden børn, belært af erfaringen fra tidligere ture. Jeg besluttede at tage til Helsingør med toget. Jeg var så optimistisk at håbe, at jeg med bus eller anden forbindelse skulle kunne nå rettidigt ud til lejrens besøgstid. I toget talte jeg ret højt om dette, da vi kom i nærheden af Helsingør, præsenterede en dame sig, en lærerinde, medlem af D.S. Hun mente, der i skolegården stod en herrecykle uden stang, som ejermændene sikkert ville lade mig låne. Jeg var henrykt og sansede ikke i øjeblikkets glæde at konstatere, at cyklen var særdeles høj – jeg selv kun 157 cm.! Resultat: jeg måtte stå på pedalerne hele den lange vej til Horserød og var begribeligvis segnefærdig og fuldkommen elendig, da jeg skulle tale med Paul. Men jeg nåede det! Det hjalp jo unægtelig, at han kunne fortælle, at de ville komme hjem i løbet af de nærmeste dage. Hvad der lige i øjeblikket hjalp mere var, at en kvindelig lidelsesfælle, der var ikke så lidt højere end jeg, men på en lille cykle, tilbød mig at bytte. Hun tog min lånte cykle, og jeg kunne sidde på en sadel på hjemturen. Ja, alt i verden er som bekendt relativt; den lise det var at cykle, siddende, kan jeg dårligt beskrive. I toget mod Charlottenlund fik jeg mine kræfter igen og kunne jo overbringe glædelige tidender til mor og børnene derhjemme.

Bedst ved det hele var jo, at Paul virkelig kom hjem. Men det var en løjerlig utryg fornemmelse ikke at vide, hvorfor han og alle de øvrige i det hele taget var blevet indespærret. Hvad kunne man vente sig af fremtiden.

Nok er det; vi prøvede at leve i nuet, og børnene i hvert fald var, så vidt vi kunne se, bare umiddelbart lykkelige over, at far igen var hjemme hos os.

Det blev dog besluttet, at vi skulle ned til Else og Johannes på Thurebylund og hvile os lidt oven på den omgang. Toget gik, så vi måtte afsted, inden børnene kom fra skole, og så blev det oven i købet luftalarm, men vi nåede det dog. Hvem der dog ikke nåede deres

hensigt var Knud og Sie. De havde sat alt ind på at spurte hjem fra Ø.G. til Charlottenlund på cykle, for dog at få endnu et glimt af far inden afrejsen; det gik ikke. Det gør ondt i mig den dag i dag, når jeg tænker på dem, masende af sted op ad Bernsdorffsvej.

Det var herligt at være på Thurebylund og slappe af. På vore ture ud i landskabet mindedes vi dog om alvoren, der lurede bag det alt sammen. I de store parker og haver rundt om vandrede rastløse skikkelser, som man "ikke så". Det var jøder, som ved given lejlighed skulle hjælpes til Sverige på den ene eller anden måde. Disse forhold er belyst i utallige mere eller mindre gode efterkrigsbøger; lige i øjeblikket tænker jeg mest på Christian Algreen-Petersens bog: "Beretninger fra modstandskampen 1943-45", Politikens Dokumentarserie 7. Den er frisk, naturligt og levende fortalt. Jeg ser ham ligefrem for mig, så ung han den gang var, lige akkurat student. Og jeg mindes levende og med megen vemod hans strålende far og mor og deres uselviske, dristige indsats. Dem havde vi meget med at gøre. Da dr. Algreen²⁵ umiddelbart efter vor flytning til Århus døde på Krebs's afdeling, Århus Kommunehospital, havde han lige inden sendt bud efter Paul, der havde en lang gribende samtale med ham. "Nu har jeg beskikket mit hus", mindes jeg, var noget af det sidste, han sagde til Paul. Hans enke lever endnu, men jeg aner ikke hendes adresse.

Vores gode ophold på Thurebylund hos Else og Johannes fik en sørgelig afslutning. En telefonisk efterretning hjemmefra oplyste, at Hejlesens yngste dreng, Claus, stud.polyt. Var blevet skudt af en dansk stikker i Tårbæk havn. Der havde han og hans brødre, Thyge og Henning, stået og ventet sammen med andre på at blive transporteret til Sverige. Et par gamle mennesker, fhv. missionær Steinthal²⁶ og hans hustru var åbenbart blevet forsinkede. De blev alle røbet, og den danske stikker gav sig til at skyde ind i flokken. Han ramte Claus i tindingen, og han døde. Fru Hejlesen, der nu er 80 år, korresponderer jeg stadig med. Hun og hendes ældste søn Bjørn og dennes kone var på dette tidspunkt, via Lolland-Falster allerede kommet til Sverige. Hendes mand blev i hjemmet på Krausesvej. De to brødre, Henning og Thyge, kom vel senere til Sverige, og det blev deres tunge lod at fortælle deres mor om Claus's død. Ret længe varede det for øvrigt ikke, før højesteretssagfører Hejlesen blev alvorligt syg og døde. Ordningen af disse to begravelser hvilede på faster Mis. Hun var

²⁵ *Christian Algreen-Petersen* (1923-2005) søn af *Carsten Algreen-Petersen* (1894-1949) og hustru *Margrethe* (1898-1972). Gennem Dansk Samling involveret i illegal virksomhed (husly, opbevaring af illegalt materiale, transport, lægehjælp etc.) Christian var med i sabotagegrupper og flugtorganisationer. Alvorligt såret af Gestapo. Interneret i Frøslev. Se www.modstand.natmus.dk. "Krebs's afdeling": Carl Krebs (1892-1979) 1928-1962 overlæge ved Århus Kommunehospitals Røntgenklinik og Radiumstation, fra 1943-1962 professor i medicinsk radiologi.

²⁶ *Frederik Wilhelm Steinthal* (1862-1951) Trods stærkt synshandicap (han var faktisk blind) lang karriere som missionær i Indien 1897-1928.

da 70 år og dybt tynget af sorgen over deres død. På sin dygtige måde og med sin karakteristiske pligtfølelse og store trofasthed tilså hun under hele resten af besættelsen det tomme hjem på Krausesvej, der blev holdt af de unge piger, og i 1945 modtog hun så familien, da den omsider kunne vende hjem fra Sverige.

Under tiden i krigens begyndelse kunne det knibe med fasters diskretion i telefonen, men disse menneskers skæbne, de stod hende så uendeligt nær, lærte hende, som også jeg lærte, den tunge lektie.

Jeg husker et komisk udslag hos faster: hun havde gennem en periode undervist en emigreret jøde i sprog – dansk og engelsk – tror jeg nok. Han og hans familie måtte reddes bort. Det var hans kone og en gammel mor. I telefonen ville faster gerne holde mig underrettet om sagens gang. Det blev som følger: ”Hør, Inger, de æbler, vi snakkede om forleden, de er altså væk! Men det gamle pæretræ ved jeg altså ikke, hvad jeg skal gøre ved.” Næsten parallelt hermed er de herlige historie med stikordet ”flygel”. Et ungt menneske skulle hente en flok mennesker til transport, ringede på og spurgte: ”Er det her, man skal have flyttet fem flygler?” Vel rigeligt, selv for en stor Østerbro-lejlighed.

Vi var atter hjemme. Hverdagen skulle begynde på ny. Paul optog igen sin undervisning på Ø.G. Rammerne og børnenes dagligdag var som sædvanlig. Det var på denne tid, vi rigtig lærte familien Algreen at kende. De sendte en af deres tvillinger, Agnes ud til os som ung pige. Det var unægtelig en hjælp for mig. Det var muligvis heller ikke af vejen, at hun kom lidt hjemmefra. Der skete så meget illegalt i hjemmet, både på den ene og den anden måde. Hun vidste meget om det, som hele familien. Hovedet var fuldt af det. Ja, udadtil var det jo nok dagligdag for os alle, men det der skete under hånden, svirrede jo i ens bevidsthed, så det vist er mildt at sige, at det meget distraherende. Hele personen var 16 år, altså lige netop noget ældre end Sie, der på det tidspunkt var 13 år, hvorfor man naturligvis hos os betragtede Agnes som ”Større”. Men teenager var hun unægtelig, også med den charme, der dermed følger. Hun blev senere gift med Ole Fyn, broder til Peter Fyn, der døde for tyskernes hånd under besættelsen²⁷ Ole Fyhn var arkitekt; de kom til Fåborg.

Jeg husker endnu Agnes i visse typiske situationer, der fik hende til at bukke sammen og klukle, så hun næsten ikke kunne holde op. Engang mens Paul var fængslet, skulle hun hjælpe mig med rengøring af nogle af hans utallige bøger. Hun stod på det øverste trin af

²⁷ Agnes Algreen-Petersen (1925-1999). Ole Wessel Fyhn, medlem af ”Tom-gruppen”, såret og arresteret af tyskerne april 1943. Peter Wessel Fyhn (1920-1945) med i flygtningetransporter, Studenternes Efterretningstjeneste m.m. Arresteret af tyskerne 5/12 1944. Henrettet i Ryvangen 6/4 1945. se www.modstand.natmus.dk

stigen og skulle række mig Søren Kierkegaard i den bekendte blå udgave, selvfølgelig tog hun for mange, så de bumpede klask, klask ned ad stigens mange trin. ”Åh”, sagde hun halvkvalt, ”jeg har nu heller aldrig interesseret mig videre for Kierkegaard.” En aften sad vi som så ofte før og hyggede os alle sammen i mors stue. Der var der nemlig en god kakkelovn. Centralvarmen turde man jo end ikke så meget som tænke på, undtagen ved ganske særlige lejligheder. Vi skulle til at gå i seng, og mor var sikkert også på det tidspunkt træt af al den pludren. Agnes rejste sig i al sin ynde, løftede sit spændende syskrin der var leddelt og med mange rum, højt over sit hoved som en elegant sortie, og tabte det! Alt et sådant syskrins brogede indhold af stort og småt flød ud over gulvet ind under alle møbler. Men den for Agnes nok så omtalte lattermildhed siger det sig selv, at det varede noget inden familien kom til køjs. Jeg må dog indrømme, at da en tipundskrukke med det dejligste hjemmeplukkede og hjemmesyltede jordbær klaskede i gulvet for hende, alt i skår, syltetøj og suktermærker rabundus, kneb det mig alligevel at le med. Men alligevel, når luften var fuld af modstandsbevægelse, hemmeligheder, Sverigestransporter, tilfangetagelser og hårdt sårede (deriblandt hendes egen bror – Strandgade) var der bestemt ikke noget at sige til, at dette var småting.

Medens Paul endnu ikke var taget anden gang, husker jeg, at hun efter en weekend hjemme ikke kom. Hun var blevet skygget og kunne ikke rigtig få sporhundene rystet af sig; måske har tyskerne tænkt, at de kunne komme under vejrs med, hvad der foregik i hendes hjem. Nok var det, vi tog ud for at hente hende. Ikke i hendes eget hjem, naturligvis, men hos professor Linderstrøm Lang²⁸, der som leder af laboratoriet boede på Gl. Carlsbergvej 10 i Valby. Der havde hun efter forskellige afledningsmanøvrer søgt tilflugt.

Det var også, medens Agnes endnu var hos os, vi var ude for en hændelse, der viser, hvor meget man uafslappet var på vagt, samtidig med, at man tilsyneladende levede et ganske afslappet liv. Vi var inviteret ud til Karen og Erik på Enghavevej om aftenen. Men lige nu, sent på eftermiddagen, var jeg i gang med noget arbejde i huset på første sal ud mod haven. Jeg vidste at Paul sad og arbejdede i sin stue, der vendte ud mod alleen, hvor han havde overblik over den lange forhave. Da jeg lidt senere ville snakke med ham, var han ikke at finde noget sted. Jeg kunne ikke begribe det og spurgte Agnes, om hun havde set ham. Hun forklarede, at han havde haft mægtig fart på, ind gennem huset og ud i baghaven,

²⁸ Prof. Kaj Ukrik Linderstrøm-Lang (1896-1959) Især kendt for forskning inden for proteinkemi. 1938 leder af Carlsberg Laboratoriet. 1944 arresteret af tyskerne for at yde husly til Peter Fyhn (se foregående note 26).

og så havde hun for øvrigt ikke tænkt mere over det. Men vi fik hurtigt en løsning på gåden. Det ringede på døren. Uden for stod Agnes' morbror med en bekendt. De kom for at advare, da de igen mente at vide, at der var ugler i mosen. Det var dog vist denne gang blind alarm, men deres påklædning – hvide cottoncoats som man den gang kaldte dem – var i den grad magen til dem, civile Gestapofolk rendte rundt i, så Paul – brændt barn skyr jo som bekendt ilden – uden at betænke sig havde taget benene på nakken, ned i baghaven, til venstre ad vores ”koteletben”, udover hækken – ganske godt klarer – ned ad Alexandrines Allé, ind i den store grå beboelsesejendom. Her ringede han på – et tilfældigt sted – og blev lukket ind. Det viste sig at være hos landsretssagfører Hansen²⁹, fruén lukkede op. Deres yngste søn Jørgen legede med vores børn; det var ham, der senere gennem lang tid kom med ”bulletiner” til mig, dvs. små blyantskrevne sedler, han om aftenen hemmelighedsfuldt trak op af lommen, små nyheder fra BBC! Det var også ham, der formidlede, at vi i den seneste besættelsestid lånte en radio, så vi selv kunne høre nyhederne; én af deres venner var taget til Sverige. Vi havde radioen lige til han efter besættelsen kom tilbage igen; men jeg så ham aldrig.

Da Paul havde siddet lidt og sundet sig, blev jeg ringet op og gik derhen. Paul sad og røg; han rystede en smule på hånden. Noget senere tog vi ud til Erik og Karen; det forekommer mig, at mor og jeg tog af sted sammen, Paul for sig, og at Paul blev derude om natten. Det må have været i efteråret 1943.

Julen fejrede vi hjemme, mor var, som hun plejede, hos Johannes og Else på Thurebylund. Nytårsaften må vi have haft ”fornemmelser”. Paul og jeg havde det i hvert fald ikke særlig rart, heller ikke de ældste af børnene. Vi prøvede, med et øre ud mod vejen, at få tiden til at gå med dans om juletræet, sang, og matador med børnene, Knuds hjemmelavede, han lavede jo altid noget morsomt. Men hvor intenst har jeg ikke siden hadet – selv navnet – på dette spil. Aftenen gik dog, uden at der skete noget usædvanligt, vi gik i seng, og vi faldt da for øvrigt hurtigt i søvn.

I den lange pause siden jeg sidst skrev, har vi fået to små børnebørn – en lille Knud på Herredsvej og en lille Peter i Hjørring.

²⁹ Formodentlig landsretssagfører E. Hansen, Prinsesse Alexandrines Allé 10, 3 sal. Hvorfor mon han løb helt op på 3.sal? En forklaring kan være, at man ved masseuddeling af illegalt materiale i etageejendomme altid begyndte fra oven. For det er jo hurtigere at slippe væk ned ad en trappe, hvis nogen skulle se, hvem der lige havde smidt noget ind ad brevsprækken. Den store etageejendom var den gang grå. Vi kaldte den for ”de grå gårde”. I dag har den mere fashionabel hvid facade. En anden forklaring var måske, at det ikke var ”et tilfældigt sted”, far ringede på jf. mors efterfølgende fortælling om de små ”bulletiner” og radioen.

I den mellemliggende tid har jeg blandt andre ”aktiviteter”, som man så stilfuldt udtrykker sig i dag, søgt at bringe orden i utallige sammenrodede familiebreve fra nær og fjern.

De har ligget sammenstuvende i gamle P.P. Dommerbys³⁰ ældgamle snurrige kuffert nede i varmekælderen. Det har slugt adskillige timer, og naturligvis en del blevet sorteret, men det er langt fra tilfredsstillende.

Det er dog måske praktisk, at jeg her indskyder, at i den kuffert ligger bl.a. en gul konvolut, hvori Horserød-perioden er samlet. Deriblandt også de breve, vore børn skrev til deres far i den tid.

Et af dem vil jeg dog skrive af her, og så sende originalen til Knud. Det vil more ham og Gudrun. Det er så typisk for ham fra dengang.

Hvad der går igen i Knuds breve, og også i hans søstres, når de fortæller om ham, er karakteristisk den dag i dag. Gang på gang fortæller de, at nu har han repareret rulleskøjter, som de må låne, så har han lavet en vogn o.m.a., så en spændende fæstning til Vagn³¹. Det var hans julegave til ham, det år, medens Paul var i Tyskland. Det år, mor døde, lavede han et fuglehus til hende; det skulle sættes op på altanen uden for hendes vindue; hun nåede aldrig hjem fra Thurebylund.

Breve fra børnene

Kære far.

Hvordan har du det? Her går det godt. Hvor er det dejligt, vi har fået Agnes³². Jeg skal hilse fra K.O. Buch. Høeg, Moe, Molle og S. Jumbo med flere, Aggerholm³³. Vi spiste til middag på Ørsholt, og der fik vi æblekage med rigtig massiv flødeskum. Jeg har opdaget, at man kan aflytte husets telefonsamtaler ved at stikke en radiohovedtelefon i en af de andre kontakter. Det er mægtig sjovt. Hils Barfod,

Kærlig hilsen

din hengivne Knud.

³⁰ *Peder Pedersen Dommerby* (1851-?) Tobaksfabrikant. Overtog 1886 Therkildsens Tobaksfabrik på Torvet i Randers. 1919-1933 under navnet P.P. Dommerbys Cigar- & Tobaksfabrik. Morfar til Inger Holt (f. Darum)

³¹ Johannes og Else fik to børn: Birgitte født 1933, Vagn født 1935.

³² Agnes Algreen-Petersen

³³ *Kaj Oluf Buch* (1895-1972) cand.teol. Ansat ved Ø.G. i sang og religion. *L. Høeg* (1886-) 1913-1956 lærer ved Ø.G. I latin og historie. Flittig udgiver af glosehæfter og kommentarer til Ciceros og Cæsars skifter m.m. Hagbarth Moe (1893-) 1916 ansat ved Ø.G. med tysk og engelsk. *Gudmund Møllerup* (”Molle”) (1903-) 1922 ansat ved Ø.G. I fagene naturfag, geografi og naturhistorie. ”S. Jumbo”? *Erik O. Aggerholm* (1910-) ansat ved Ø.G. Med fagene gymnastik, naturhistorie og geografi.

Det er morsomt, at ikke én af børnene undlader at vise deres glæde over Agnes. Hun har været det spændende og oplivende moment i den slemme tid. Herligt også med Knuds aflytningsbeskrivelse. I et brev til mor fra en lidt tidligere periode udpensler han detaljeret et indkøb hos Struer³⁴ og hvor spændende, det er at blande diverse kemiske vædske sammen. Gad vide, om han ikke har læst det brev med noget blandede følelser.

Men tilbage til den egentlige fortælling.

Nytår gik, men en dag i januar, da de to brødre Staffeldt³⁵ var blevet taget i boghandelen inde på Kongens Nytorv, ringede Paul hjem og bad mig sende alle væk!... Sandelig en nem opgave må man sige: mor, Agnes, de ”fire store”, Mik og mig selv – og hvad med Paul? Det var hen på dagen, mørk vinter, men ordnes skulle det, trods vådt vasketøj på loftet, og meget andet. Mik og mor fik lov at sove hos vores naboer til næste dag, de hed Fischer Hansen³⁶. Vore børn legede en del med deres børn, indtil vi flyttede til Århus, Barbara, Jonna, Andreas og Tobias. Lidt tosset bar vi os nu ad. Jeg sidder her og klukker indvendig ved tanken: Mik og mor tog turen på stiger over den høje mur mellem haverne – men Miks barneseng bar vi gennem Jægersborg Allé og Alexandrines Allé ad den normale indgangsvej til deres hus. Mor tog næste dag med Mik til Thurebylund. Knud og Grete kom ud til Erik og Karen, Sie og Libbe boede i denne omgang hos Poul Owner og Lisbeth³⁷ på Ermelundsvej. Selv boede jeg hos tante Helene³⁸ i Willemoesgade 18. Paul må have boet både denne gang og senere hos Frøkjær-Jensens, vore gode venner fra Ordrup sogn. Dem har vi stadig forbindelse med. Vi har endda besøgt dem under Pauls rekreatjonsrejse til Vevey i 1963. Nu er de kommet til Danmark igen.

Situationen og nøden for os var af en sådan art, at man undertrykte al beskedenhed og bare bad om hjælp, hos dem man mente, men tryggest kunne henvende sig til, og hvor har vi

³⁴ Struers Kemiske Laboratorium grundlagt 1975 med detailforretning i Skindergade 38. Leverede laboratorieudstyr og diverse kemikalier også til private og deres hjemmelaboratorier. I dag en globalt orienteret virksomhed. De lokale detailbutikker er for længst lukkede.

³⁵ *Jørgen Staffeldt* (1912-1944) medl. af Dansk Samling, 1942 direktør for Samlerens Forlag. Rep. for Dansk Samling i Frihedsrådet; efterår 1943 leder af Holger Danske; 16/2 1944 arresteret ved Nordisk Boghandel. Deporteret til Neuengamme og videre til Porta Westphalica, hvor han døde af tuberkulose 25/12 1944. Mor havde et fotografi af ham stående på sit skrivebord.

Mogens Staffeldt (1915-1986) Ejer af Nordisk Boghandel. Medl. af Dansk Samling og Holger Danske mm. 12/2 1944 arresteret ved Nordisk Boghandel men frigivet 1/10 1944. Flygtet til Sverige. Hvis det var arrestationen af brødrene Staffeldt, der førte til fars oprindning, husker mor altså forkert mht datoen.

³⁶ *Fischer-Hansens* boede på Jægersborg Alle 51, men havde indgang fra Alexandrines Alle.

³⁷ *Poul Owner Petersen* var mors halvfætter og boede på Ermelundsvej 75 helt oppe for enden af Jægersborg Allé. Civilingeniør. Havde været med i Akademisk Skyttekorps, der sammen med andre frivillige korps var blevet ophævet ved lov i 1937, men 1940 genopstod som ”Terrainsports-afdelingen” Gift med Lisbeth. De fik en datter, Mette, i 1942

³⁸ Tante *Helene Darum* (født Warrer (1876-1954)) mor til Erik Darum, enke efter Emmanuel Darum, mors farbror.

også på dette punkt meget at være taknemmelige for. Først nu i ro bagefter forstår man jo rigtigt, hvilke byrder man egentlig i alle henseender lagde på sine venner, og ingen af dem vægrede sig. Den eneste, der havde betænkeligheder, var tante Bertha³⁹, og da hun, efter først at have givet tilsagn, senere ringede og stillede indiskrete spørgsmål, måtte vi droppe hende og i anden ”evakueringsomgang” søge til andre venner. Det var jo i det hele taget noget, der gjorde det hele så besværligt og indviklet; man kunne ikke give nogen reel begrundelse eller forklaring på sin henvendelse, blot håbe, at folk forstod, uden ord. Når man så indvendig stadig tvivlede på, om det dog nu også var nødvendigt, eller det var blind alarm til ingen verdens nytte, måtte man sandelig ofte føle sig flov og løjerlig til mode. Hvordan Knud, Sie, Libbe og Grete følte sig under disse omstændigheder, det må I, kære børnebørn, selv spørge dem om. Jeg ved, det har været sværere, end de gav deres forældre at forstå, selv bagefter, og hvordan jeres oldemor havde det, har hun aldrig ytret et ord om til os. Det var stort!

Kan I mon forestille Jer Jeres mormor (farmor) i mange dage uden plan stå op om morgenen, som ”skjult” gæst hos en elskelig tante (Helene); ikke gå ret meget ud, bare vente, lade tiden gå. Sommetider, tidligt om morgenen før skoletids begyndelse ringede det på døren. Det var Grete, der helt ude fra Enghaveplads var taget så tidligt af sted med sporvognen, at hun kunne få et glimt af sin mor at se, den dag i hvert fald. Paul kom jo af og til, sommetider endda til middag, og enkelte af tante Helenes slægtninge og venner kom om aftenen, men hvilken uvirksomhed, som jeg ikke kan se, hvorledes jeg skulle have ændret under disse omstændigheder.

Så mente vi, der var fred og ingen fare og flyttede hjem igen. Men endnu en gang fik vi advarsler, som Paul ikke mente, man kunne negligere. Så måtte vi atter indrette os, denne gang med den ændring, at Sie og Libbe nu boede på Saantesvej hos min gamle skolekammerat fra de allertidligste år, Else Fryd, nu gift Poulsen⁴⁰. Hendes mand var ingeniør. De havde opholdt sig nogle år i Sydamerika. Jeg kan huske, at hun af den grund var i stand til at servere Maté, en drik, de var fortrolige med derovre, og som var meget

³⁹ Tante *Bertha* (enke efter Aksel Holt) var fra Bad Oldesloe i Holsten.

⁴⁰ *Else* (1905-1994) og *Jørgen Poulsen* (1903-1982) boede på Saantesvej 26, Gentofte. Vejen er sidevej til den vestligste del af Jægersborg Allé parallel med Ermelundsvej. Han var i militærgruppe ”Korps Aagesen”. Se www.modstand.natmus.dk

Den nævnte mate laves ved at hælde varmt (ikke kogende) vand over tørrede blade af planten yerba mate. Den er koffeinholdig. Bladene kan fint klare at blive brugt både 2 og 3 gang. Se <https://da.wikipedia.org/wiki/Mate>
Søltøft: Mogens Søltøft (1910-2001) Medl. af Dansk Samling og Holger Danske. Gav husly til forfulgte jøder og illegale. 29/5 1944 arresteret af tyskerne, Vestre Fængsel, Frøslev indtil 5/5 1945.

opkvikkende til erstatning for te, der jo ret hurtigt blev en mangelvare. Ingeniør Poulsen var for øvrigt fætter til ingeniør Søltoft, Poul Owners studiekammerat og skytte-do. Vi kendte ham også godt fra D.S. Under sit ophold hos Else blev Libbe syg af bronkitis og lå i sengen meget af tiden, omhyggeligt plejet af Else, der dog selv havde fire børn. Det var en strålende indsats af dem!. Endnu veksler vi breve ved juletid og mindes svundne tider. Vore børn er nu alle voksne, og vi har meget at fortælle hinanden. De bor nu i Østbirk.

Hvor længe denne sidste omgang varede, har jeg simpelthen glemt, en dag drog vi altså hjem igen, alle – undtagen Paul, der klogelig stadig ikke sov hjemme om natten. Forskellige ting kunne jeg måske nævne fra ”udlændigheds-perioden”: jeg har bagefter fået at vide, at Knud sneg sig hjem efter diverse spejdergrejer; han passede stadig det arbejde med spejderne. Han kom gennem en kælderrude og ordnede sig. Medens vi havde de to af pigerne på Ermelundsvej, fik min fætter besøg af en (hvad han ikke vidste) fælles bekendt, kaptajn Agger⁴¹, han præsenterede vore børn som ”sine døtre”! Da vi senere var samlet igen, men stadig under besættelsen, mødte vi Agger på en spadseretur med alle børnene i Charlottenlund Skov, hvor Paul præsenterede ”vore børn” for ham. Han så noget desorienteret ud, og Sie og Libbe fnisede naturligvis.

Engang måtte Paul og jeg sætte hinanden stævne i det store, tomme, kolde hus for at kunne tale sammen i fred. Tryk følte jeg mig ikke! Det var ved den lejlighed, Paul gav mig det smukke halssmykke, jeg af og til har om halsen endnu. Undertiden mødtes vi også, næsten lidt tryggere – i D.S.’s partiværelse på Christiansborg. Det var såre nyttigt, man havde det! Paul havde for at samle stemmer til Arne Sørensen, der var opstillet i Østre Storkreds, ladet sig opstille i 6. kreds, hvor han jo var godt kendt (Nazareth sogn var en del af den kreds), medens Ove Hoff fik Gentoftekredsen, der jo nok havde været naturligere for Paul. Vores tredje rigsdagsmand var Robert Stærmose⁴². Det var jo vores stærke argument, når man blev arresteret, at vi tilhørte et ganske legalt parti, Dansk Samling, medens tyskernes modargument til gengæld var, hvordan det så kunne være, at de ikke-arresterede

⁴¹ I Generalmajor J.D. Stemmanns beretning om 9. april 1940

www.danmarkidenkoldekrig.dk/9.april/generalmajor_stemmanns_beretning.pdf

omtales en kaptajn H.G. Agger tjenstgørende i Krigsministeriet, mobiliseringskontoret. Nærmere er jeg ikke kommet. En Holger Georg Agger (1899-1980) var fra jan 1945 militærgruppeleder i region III Sydjylland

⁴² Ved valget 23/3 1943 fik Dansk Samling stemmer nok til 3 (tillægs)mandater. Arne Sørensen i Østre Storkreds 3.114 stemmer (valgt) og Paul Holt 1.426 stemmer (1. stedfortræder). I Københavns Amt fik Ove Hoff 2.919 stemmer (valgt) I Ålborg Amtskreds fik højskoleforstander Robert Stærmose, Støvring, 1.364 stemmer (valgt). Selv efter 29/8 1943 kunne de politiske partier altså arbejde på Christiansborg uden indgreb fra besættelsesmagten. Selv om regeringen havde deponeret sin afskedsbegæring hos kongen, blev statsapparatet ved med – med accept fra besættelsesmagten - at fungere (”departementchefstyret”) så tæt på det normale, som muligt.

medlemmer af dette parti så godt som alle var under jorden?

Så boede vi alle undtagen Paul hjemme i nogen tid. Paul spiste dog hjemme, selv morgenmaden, så vi alligevel havde en fornemmelse af kontakt og fællesskab. Paul passede også skolen, og tiden nærmede sig, da man skulle gang med eksaminer. Paul skulle være beskikket censor i Helsingør, og det skaffede os et par dejlige dage sammen i den kønne by, inden han skulle tilbage for at eksaminere på Ø.G.

Vel hjemme igen (for mit vedkommende) oprandt så hin mindeværdige Valdemarsdag, da tyskerne igen foretog en bølge af arrestationer. Så vidt vi bagefter kunne regne ud, gjaldt det denne gang en mængde D.S.-folk. Tilsyneladende gik de frem efter opstillingslisterne til valget. De tog, hvad de kunne få fat i af stillere og kandidater.

Det har jeg beskrevet i en artikel, som jeg blev anmodet om at skrive til ”Pigtråd” årgang nr. 9 januar 1954.

Mik har kopieret den, så den springer vi over. Jeg vil blot supplere med enkelte ting, som jeg af personlige grunde, måske, og fordi artiklen ikke måtte være for lang, ikke tog med dengang.⁴³

”De, der sad, og vi, der stod”

”En gang for længe siden – for sådan forekommer det én virkelig nu – det må have været i slutningen af juni 1944, stod der på Vigerslev Allé – tæt ved Enghave st. uden for Vestre Fængsel en lang kø af kvinder, - unge og gamle, der mere eller mindre på forhånd kendte hinanden, men som dog var fælles om noget ganske overordentlig væsentligt, alle havde de kofferter, pakker el. lign. med, der var tunge at slæbe på, og alle stod de der – de fleste af dem sikkert trætte og spændte, men alle udadtil rolige og med ansigter, der lyste af den energi og vilje til at kæmpe deres del af kampen til en ende, der måtte besjæle dem, når de havde det bedste, de ejede – nogle af dem de bedste – inden for de grå fængselsmure.

Undertegnede, der var en af dem, sagde en dag halvt i spøg halvt i alvor til de nærmeststående: Jeg kunne have lyst til engang at skrive noget; det skulle have overskriften: De, der sad, og vi, der stod.

Det blev aldrig til noget; dels stolede man i de dage så bombesikkert på sin hukommelse, fordi man følte, at begivenhederne i de mindste detaljer brændte sig med

⁴³ ”De der sad og vi, der stod” følger her i afskrift, så læseren har teksten foran sig. Mors kommentarer følger bagefter.

ildskrift ind i ens sind, dels skrev man af letforståelige grunde helst ikke ned dengang, fordi man aldrig kunne vide, hvad morgendagen ville bringe.

Midt i travle juleforberedelser kom der imidlertid et brev fra ”Pigtråds” redaktør med anmodning om at skrive lidt om den tid, og så kan de ord jo passende stå som overskrift.

Skønt man vist ikke kan sige om mig, at jeg, i det mindste udadtil, har ført nogen drømmetilværelse – og som Paul Holts kone var jeg temmelig tæt inde på det virkelige, aktive liv med alle de knubs, det nu engang giver, er jeg nødt til straks at indrømme, at min mands arrestation – i hvert fald den, der fandt sted 29. august 1943, trods hans indirekte små forvarsler traf mig ligeså uforberedt, som den tyske besættelse traf de fleste danske den 9ende april. De bevirkede imidlertid, at det blev knap så svært at fatte og realisere hurtige rømninger fra vort hjem i tiden, der fulgte: i løbet af en times tid at sprede fem børn i alderen fra to til fjorten år – en ung pige, der heldigvis med hele sin familie selv var engageret i modstandsbevægelsen med liv og sjæl – samt en ældre mor. Det lykkedes imidlertid – desværre til ingen verdens nytte, da vi hen på foråret 44 alligevel følte fred og ingen fare og rykkede hjem, min mand boede dog af sikkerheds hensyn andetsteds, men som regel indtog han dog morgenmåltidet hjemme, inden han tog ind til sit sædvanlige skolearbejde. Mærkeligt nok havde jeg foreslået og gennemført, at vi anbragte vor drengs legetøjshund i vort soveværelsesvindue og aftalt, at dersom den var fjernet, måtte min mand ikke gå ind i vort hus, der lå i Jægersborg Allé i Charlottenlund.

Min mands anden arrestation fandt sted 15. juni -44. Umiddelbart inden havde han været censor i Helsingør, hvor vi havde tilbragt et par dage sammen, men den 15. juni kl. 8 skulle han selv have eksamen på Østersøgades Gymnasium. Kl. 7 sad jeg og ventede på ham med morgenmaden og skulle netop til at kigge efter ham, da telefonen ringede. Det var professorinde Karen Hoff⁴⁴, der kort og klart sagde: ”Ove er lige taget, få Paul af vejen!” Omgående fik jeg råbt op til børnene, at de skulle fjerne legetøjshunden – og var selv på vej op til første sal, da vor yngste datter Grete sagde: ”Far har set det, han er gået forbi.” Jeg ville nu til at forberede mig på, hvad jeg skulle sige til Gestapo, om de skulle vise sig, da hun – endnu stående bag gardinet i soveværelset – sagde: ”Far kommer tilbage, hvad er det for nogle underlige mænd, han går med!” Jeg tænkte ikke mere, men for hen til vinduet,

⁴⁴ *Karen Hoff* (f. Gabriel Jensen) gift m. prof. ved Polyteknisk Lærestalt, *Ove Høegh-Guldberg Hoff* (1905-1972) medl. af Dansk Samling, valgt til Folketinget 1943. Arresteret 15/6 1944, interneret i Frøslev, 13/3 1945 Neuengamme. En søn, *Mogens Hoff*, har skrevet et bidrag (”Det de siger – og det man aner”) til bogen ”Fra tavshed til tale” (Lise Mellemegaard red., forlaget Forum 2001), den samme bog som Libbe også har fortalt sin historie i (”Glasveranda i mørket”)

smækkede det op og råbte udover den, lange forhave: ”Paul, kom dog ind, hvad er det for mennesker, du følges med?”

Det mærkelige skete, de kom ind! Hvor jeg husker dem, indtil væmmelse, men navnene på de tyske har jeg glemt, hvorimod jeg mindes den enes fugtige mundvige og utiltalende udseende mere end tydeligt. Danskeren mindes jeg også klart (jeg fik senere at vide – tilfældigt – fordi jeg kom til at omtale ham for rektor Ilsøe⁴⁵, hos hvem min mand skulle have været censor, at han gik under navnet Graff, men hed Tingleff eller ”Tævehansen” - han blev likvideret, inden besættelsen var forbi⁴⁶). Han stod, stor og truende, ved siden af min mand i hallen:” De var jo lige ved at stikke af; og så havde jeg altså skudt”, sagde han, medens han pegede med sin revolver. Vores lille Mik travede i den almindelige forvirring rundt mellem os alle sammen, og til sidst, da den danske politibetjent (han var meget hjælpsom, og vore veje krydsedes et par gange på en pudsig måde frem i tiden) nåede at komme til stede, tog han dennes hat på, så han fuldstændig druknede i hatten.

Jeg brugte både mund og argumenter på tysk og dansk i en stor forvirring og det lykkedes da også at hale tiden ud og få dem ind i af stuerne, hvad der viste sig at være et stort held. Min tungefærdighed distraherede dem i hvert fald så meget, at de lagde min mands mappe fra sig igen og fulgte efter mig til næste stue, hvor de gav sig til at undersøge ganske ligegyldige fotografier, og det lykkedes derved min mand at tømme mappen for adskillige compromitterende papirer, som han fik lagt ind under skriveunderlaget i sin egen stue. Herfra fik jeg dem senere transporteret ud af huset og gemt så godt hos andre, at de desværre ikke var til at finde igen bagefter!

Tiden kunne imidlertid ikke trækkes længere ud; med ét var han borte, der blev tomt, - stille og vi sad nogle minutter aldeles lammet, dog ikke længe, det gjaldt dog om muligt, at advare andre, hvilket desværre viste sig at være alt for sent. Så vidt vi kunne skønne, havde tyskerne den dag specialiseret sig om en razzia på Dansk Samlings stillere og kandidater fra forårets valg 1943.

Så fulgte altså perioden, hvor ”vi stod, og de sad”, hvor man samtidig med et dobbelt ansvar og arbejde for hjem og børn – med stor uvished forude om fremtiden –

⁴⁵ *Peter Ilsøe* (1893-1968) Rektor for Skt. Jørgens Gymnasium 1938-

⁴⁶ Stikkerens tilnavne er nok ikke ganske sikre. ”*Tæve-Hansen*”, mor tænker på, var tilnavn til den berygtede stikker Ib Birkedal Hansen (1909-1950). Han blev altså ikke likvideret under besættelsen, men dødsdømt efter loven om landsskadelig virksomhed og henrettet den 20. juli 1950. Fra 1944 havde han fast kontor på Shellhuset.

koncentrerede sig om, hvor man kunne sætte ind, hvad man kunne hitte på for at lette det for ham bag murene, - om det var muligt.

For min mands vedkommende forelå der i en lang periode hverken læse- eller rygetilladelse, mad måtte han heller ikke få sendt, men dog rent tøj. Alt blev censureret – ja, konfiskeret. To små episoder må med: Første gang jeg uerfarne, tøvende og forsigtigt nærmede mig den skranke i Vestre Fængsel, hvor udenfor vi ventede på at passere videre, så jeg en dame aflevere til eftersyn en lækker samling af frugt og andre gode sager; jeg spurgte, hvordan hun bar sig ad med at få tilladelse til det, hvorpå hun så lidt på mig og med en vending, jeg ikke husker ordret i dag, lod mig forstå, at det ikke var ganske samme kategori af fanger, vi havde med at gøre.

Dette første tilladte besøg indtraf umiddelbart før generalstrejken; i sidste øjeblik, før jeg tog hjemmefra, smuttede jeg ud i haven og plukkede en ofeliarose, - vor specielle rose. Den skulle være en opmuntring til ham på vores bryllupsdag den 29. juni. Imidlertid var ventetiden så lang og forskellige skuffelser m.h.t. hvad han måtte modtage, så store, og desuden måtte vor store pige, der havde bedt så bønligt om at komme med, stå udenfor et par timer uden at blive indladt, så jeg glemte aldeles mit lille tossede indfald med rosen og puttede den i lommen.

De karrige ti minutter, vi fik med hinanden i nærværelse af en dansk kvindelig ”tolk”, fløj af sted, dels havde min mand vigtige ting at pålægge mig, dels bød situationen, at det lidt, man sagde, indeholdt så meget som muligt, og at man brugte alle sanser for at leve sig ind i, hvordan han *egentlig* havde det, - og først da vi tog afsked, kom jeg til at stikke hånden i lommen og følte rosen. Jeg gav ham den og sagde med et hvast blik til pigebarnet: ”Den skal han i hvert fald have!” ... i april måned året efter fortalte en løsladt cellekammerat mig, at det vand, i et tandglas, der havde holdt liv i rosen, var det eneste, de to havde haft at drikke i generalstrejkedagene, der som alle sikkert husker, var usædvanligt varme, med et strålende vejr⁴⁷.

Vestre fængselsperioden gik for os udenfor med mange ørkesløse gisninger over, hvordan de blev behandlet, hvorfor en blev løsladt, en anden ikke – med timelange ventetider dels i Shellhuset, hvor man søgte at opnå besøgstilladelse eller læse- og rygetilladelse. Det var i denne periode, jeg uden at have anelse om det før langt senere, hos

⁴⁷ Men Vestre Fængsel tyske afdeling havde i øvrigt orden i tingene: Fra den tyske Politiafdeling, Vestre Fængsel modtog mor en seddel dateret 7/7 1944: ”De bedes venligst tilsende Rationeringsmærker for juli kavratl [sic] for Undersøgelsesfange Poul Erik Holt født 4-5-00.” underskrevet af [ulæselig underskrift] ”Fængselsleder”

en fætter var til en fiks og uskyldigt arrangeret te-visit og der kunne gøre rede for beliggenheden af forskellige værelser i Shellhuset over for en bekendt fra Dansk Samling, hvis mand ligeledes var fængslet, og som lod meddelelser af denne art gå videre til rette vedkommende.

En skønne dag, efter den sædvanlige timelange venten ved Vestre Fængsel, fik man den lakoniske besked, at fangen ikke mere befandt sig der! Færdig! Ingen yderligere kommentar, og man vendte atter næsen hjem, slæbende på alt det rene tøj o.s.v., man havde tiltænkt ham, hvis opholdssted man nu for en periode ikke skulle vide noget om.

En dag modtog jeg imidlertid det gladeste brev jeg overhovedet fik i den 11 måneders fængselstid⁴⁸. Han var i Frøslev, fik frisk luft, motion, bedre mad, samkvem med kammerater, tilsyneladende ingen forhør, et langt brev var det – og han bad om lækre ting at spise, bad mig anskaffe en hund (19. september var lige passeret⁴⁹) Man pakkede jublende en pakke, havens bedste frugter, de første drueklaser fra drivhuset, fin ost etc. og sendte det forhåbningsfuldt afsted.

25. oktober, på vores store drengs fødselsdag, blev jeg ringet op af direktøren fra Røde Kors⁵⁰, der personligt ville meddele mig, at han havde set min mands navn på listerne over dem, der var blevet sendt til Tyskland. Det er ikke nødvendigt at udbrede sig nærmere om, hvad man følte, selv jeg i hvert fald ikke havde en anelse om, at det kunne være så ubeskrivelig forfærdeligt, som det senere viste sig at være. Tre uger efter denne meddelelse kom ”ønskekofferten” tilbage fra Frøslev uden kommentarer, en duft af mug og gærede frugter steg op fra det rene tøj. Men lille mor [mormor] pakkede den lige så stille ud for mig og satte den bort, mens jeg ikke var hjemme!

Ventetiden fra den dag og måneder fremover var frygtelig. Udover den meddelelse, at han med et par hundrede andre var ført til Neuengamme, stod jeg aldeles på bar bund. På en eller anden måde fik jeg fat i listen over de deporterede fanger; derved fik jeg forbindelse

⁴⁸ Fra Vestre Fængsel, Tyske afdeling, celle 506 sendte far i alt 5 breve (18/7, 1/8, 15/8, 28/8 -29/8 og 10/9-11/9-12/9; fra Interneringslejren, Frøslev pr. Faarhus, Barak H 14 sendte han breve 15-16/9 og 26/9-27/9. Efter besættelsen fik farbror Christian dem renskrevet og duplikeret.

⁴⁹ Den 19/9 1944 gennemførte besættelsesmagten en omfattende arrestationsbølge mod det danske politi.

⁵⁰ *Helmer Rosting* (1893-1945) Karriere i Folkeforbundet, bl.a. i fristaden Danzig, en kort tid i Udenrigsministeriet. 1937 i Dansk Røde Kors. Sept. 1938 chef for afd. for udenlandske anliggender og krigsfangehjælp. Viste sig efter 9. april 1940 som udtalt sympatisør af Hitler-Tyskland. Spillede i 1943 en ikke særlig heldig rolle i forb. m. aktionen mod de danske jøder. Selv om han nølende lod dansk Røde Kors gå i gang med at hjælpe danske fanger i tyske kz-lejre (se note 51) og de indledende manøvrer for at få fangerne hjem (”de hvide busser”), stod han efter befrielsen temmelig blakket. Blev arresteret hele 2 gange af modstandsbevægelsen. Suspenderedes fra sin stilling. Fik nervesammenbrud og begik selvmord 28/6 1945. (Se Sode Madsen: *De Hvide Busser* s. 35 ff)

med kammerjunkerinde Martens⁵¹; hun var dygtig, energisk, opfindsom og klog, og den dag i dag er jeg hende megen tak skyldig for gode praktiske råd og oplysninger. På min 40 års fødselsdag, da alt, hvad der kunne komme af slægt og venner – netop på grund af disse særlige omstændigheder – flokkedes særlig kærligt om en, var det således hende, der ringede op og gav de første konkrete oplysninger om modtagelsen i Neuengamme, der unægtelig ikke var opmuntrende: berøvet alt deres eget, ragede overalt, frataget vielsesring m.m. nr. på etc. Det var svært at tage. På baggrund af denne bitre virkelighed var ens uhyggelige magtesløshed og tvungne passivitet så vanskelig at bære, og kun den anden realitet, ansvaret for børn og mor, for det store hus og alt det, der var vort fælles hjem, der skulle holdes sammen og klares, til han kom hjem, gav én kraft og mod i hverdagen... den anden tanke, den, at det ufattelige skulle ske, at han ikke kom, gav jeg slet ikke rum.

Kun én gang ved jeg, at jeg var lige ved at give efter og i rædselsfulde minutter var i dyb angst: en af mine svogre havde givet mig det råd, ganske tørt og sagligt at skrive til lederne af diverse fangelejre – på det tidspunkt kendte jeg for øvrigt kun Neuengamme -, meddele, at jeg havde erfaret, at min mand var der, og spørge, hvor ofte han måtte modtage brev og pakker. Jeg gjorde det i begyndelsen af december, nærmest for at føje ham, - og glemte det igen⁵².

I perioden fra modtagelsen af det glade brev i begyndelsen af oktober til jeg i slutningen af januar fik en udvisket, ganske kort blyantsskrivelse, skrevet med hans knæ som underlag, en forsinket julelevelsing til os derhjemme, fik jeg overhovedet ikke noget livstegn, og med de dødsannoncer, jeg daglig havde for øje i aviserne, turde jeg jo næppe tro, et en syv uger gammel skrivelse var et livstegn. Omtrent samtidig kom det brev, der voldte mig så stor angst; det var nemlig et tysk officielt brev fra Neuengamme. Jeg stod med det i hånden oppe i min mors stue og turde simpelthen ikke lukke det op. - Da jeg endelig gjorde det, viste det sig at være et svar på min forespørgsel: min mands fangenummer var

⁵¹ *Johanne Elise* (f.1902) 1937 gift med kaptajn, kammerjunker *Jørgen Martens* (1900-1944) I 1943 aktiv i dannelsen af militærgrupper, underviste i våbenbrug og sprængstoffer. 20/7 1944 arresteret. 13/10 interneret i Frøslev. Få dage efter deporteret til Neuengamme. Meldte sig frivillig til udekommmando ved Alt Garge bei Lüneburg, hvor han døde 9/12 1944. Hans grav på kirkegården i landsbyen Barskamp øst for Lüneburg vedligeholdes af det danske forsvarsministerium (se www.modstand.natmus.dk)

⁵² "Nogen" må have foretaget sig noget over for Dansk Røde Kors, for i mors efterladte papirer, som Libbe har i en kasse, ligger et brev af 15/12 1944 underskrevet af Helmer Rosting: *Kære Fru Holt, Det gør mig ondt at meddele Dem, at den "Julegave, vi havde haabet paa, trods gentagne skriftlige og mundtlige indtrængende Henvendelser til Dr. Hoffmann er blevet afslaaet. I denne Skuffelse er det vel kun en fattig Trøst, at der bliver sørget rigeligt for de internerede i Neuengamme med Levnedsmidler til Jul, ligesom de ogsaa har faaet tilsendt en stor Pakke med varme Beklædningsgenstande; men det er desværre alt, vi kan gøre for Dem i Øjeblikket. Med venlig Hilsen Deres Helmer Rosting".* Men ved juletid befandt Paul Holt sig i Aussenlager i Meppen.

60568 m. Han måtte få brev og pakke hver fjortende dag (kun en nåede ham) underskrevet Thumann⁵³, lejrchef i N. Men på det tidspunkt havde jeg fået en meddelelse, som ingen forstandige mennesker under normale forhold ville fæste lid til; men som faktisk var den eneste, jeg selv troede på, og som viste sig at være rigtig. En anonym opringning til en god veninde, der skulle bringe beskeden videre mundtlig til mig, meddelte, at min mand i begyndelsen af december var set ved Hollands grænse og på det tidspunkt var rask! Veninden troede, jeg ville blive ulykkelig, men tværtimod! Jeg sprang i vejret og sagde: ”Åh! Så er han nærmere englænderne!” Det viser naturligvis, at jeg var et fæ, der intet forstod af de faktiske forhold, men sådan var det altså.

Jeg lod meddelelsen gå videre til Røde Kors, og langt om længe fandt de da også ud af derinde, at bogstavet m, der stod ved fangenummeret, betød Meppen, et meget sumpet område tæt ved Krupps skydebaner og meget nær ved Hollands grænse, hvad jeg fik verificeret ved at kaste mig over Koppels Atlas.

Samtidig med, at jeg gav denne meddelelse videre, fandt jeg ud af, hvorledes man kunne komme i forbindelse med Hoffmann Shellhuset⁵⁴, stærkt opfordret dertil af gode venner, der var fuldt overtydet om, at min mand, der ikke var synderlig robust, ikke kunne overleve disse hårde vilkår.

En kold og rusket morgen i begyndelsen af februar fik jeg besked om, at jeg kunne få en samtale. Uden at ane, hvordan jeg skulle gribe sagen an og med den faste beslutning om ikke at fornægte mig ved at bede en tysker om noget, låsede jeg min dør og bed så inderligt som aldrig før eller senere i mit liv om Guds vejledning i den kommende samtale – ikke andet.

Samtalen varede, efter lang, lang ventetid, ikke ti minutter. Et af mine argumenter var, at hvis min mand var så farlig for Tysklands sikkerhed, kunne han lige så godt holdes fangen i Frøslev som i Tyskland, ”sonst wollen Sie also den Vater dieser fünf Kinder (jeg havde billedet af mine børn med) ganz langsam töten”. ”De kan høre herop om en uge”, sagde han derpå, og jeg gik hjem med fornemmelsen af at have gjort det rigtig skidt.

Otte dage efter mødte jeg igen. Da så jeg kun hans uforskammede sekretær. ”Er

⁵³ *Anton Thumann* (1912-1946), Schutzhaftlagerführer, SS Obersturmführer. Gjorde karriere inden for Kz-systemet med så stor effekt, at han, selv om han ikke var det af rang, i praksis blev anset for at være chef for Kz-lejren Neuengamme. Berygtet for sin sadisme. Dødsdømt ved krigsforbryderdomstolen i Curiohaus i Hamborg, henrettet 8/10 1946.

⁵⁴ *Karl Heinz Hoffmann* (1912-1975) chef for Gestapo i Danmark september 1943 - 5. maj 1945, fra 14. marts 1944 med kontor i Shellhuset.

kommt zurück”, sagde han. ”Wann und wie?” spurgte jeg. ”Gleichgültig, er kommt zurück”, sagde han og pegede samtidig på døren. Det var alt, og jeg gik ned ad de mange trapper, forstumlet, men klamrende mig til disse ord.

Hjemme ringede jeg omgående til Røde kors og Udenrigsministeret og fortalte, hvad der var hændt og sagde bestemt: ”Nu er det Deres sag at tage affære, jeg har kun disse ord at holde mig til”.

Begge parter tog meget elskværdigt, men noget vagt og forsigtigt på det – men efter en halv snes dages pinefuld ventetid – især en frygtelig dag, hvor Røde Kors ringede op og meddelte, at han ikke var at finde, fandt de ham alligevel, og han blev bragt til Frøslev, senere derpå med Bernadotte-transport til Sverige. Den 29. april havde vi, de store børn og jeg, et frydefuldt møde i toget, der langsomt glidende passerede Østbanegården på vej mod frihavnen.

Til 12.maj var han i Løderup i Sverige, - den uforglemmelige 4.maj, min mands fødselsdag, tilbragte vi hver for sig – så var vi atter forenede.

Hvad vi ellers bestilte, ”vi der stod” - ja, jeg huskede i flere perioder mennesker, der ”ikke boede hjemme”, venner – en enkelt politibetjent m.fl. En gang havde jeg den oplevelse samtidig at modtage visit af fire venner, der ikke kendte hinanden; de tre var så opfindsomme at præsentere sig for hinanden med navnet: Petersen.

En politibetjent, hvis hund jeg skulle have passet, som desværre døde af vanrøgt inden, valgte tilfældigvis pseudonymet Højby, medens vor rigtige Palle Højby⁵⁵, kaldte sig noget andet.

Og så for øvrigt står der tilbage at understrege mindet om en solidaritetsfølelse med alle de mange, man troede sig sikker på, hvad deres anskuelser angik, en usigelig, aldrig glemt taknemmelighed over for, en hjælpsomhed så storslået, opfindsom og mangfoldig fra ven og fremmed – fra utallige mennesker, hvis hjælp og kærlighed bevares i mindet med en glans, der ikke blegner med årene, selv om man sjældent når at give den konkret udtryk i dagliglivets virke.

På mit skrivebord står et dejligt billede af en af de unge⁵⁶, der aldrig vendte tilbage. Så længe vort hjem består, kommer det ikke derfra! Når jeg ser på ham, mindes jeg de

⁵⁵ Palle Højby = Palle Høybye (1907-1987) politifuldmægtig senere politikommissær i Horsens, 1943 folketingskandidat for Dansk Samling i Horsenskredsen (382 st.), 1950 politimester i Hjørring. Aktiv i modstandsbevægelsen: modtagegrupper, radio, flugthjælp, kurertjeneste m.m. Under jorden juni 1944. Far til forfatteren Kirsten Holst, morfar til forfatteren Hanne Vibeke Holst.

⁵⁶ Jørgen Staffeldt se note 35

mange, som jeg kendte, - tænker også på de mange ukendte, der måtte yde den fulde indsats – alt hvad de ejede, for vort land, - men jeg tænker også på de mange pårørende, der er blevet tilbage, - hustruer, mødre, børn, de, der også gav og mistede. Kræves der ikke et stort sind, en vældig styrke af dem til at tage den kurs, der følges i dag og de afgørelser, der træffes?

INGER HOLT”

Supplement til Pigtrådsartiklen:

Graff=Tingleff=Tæve-Hansens navn fik jeg opsnuset, da jeg efter at Paul var blevet arresteret og Ø.G. underrettet, tog ud til rektor Ilsøe på Sct. Jørgens Gymnasium. Der skulle Paul nemlig have været censor umiddelbart efter at have afsluttet eksaminationen på Ø.G. Ilsøe og hans kone var vældig rare og forstående. De havde også selv været igennem nogle dramatiske dage. Deres unge søn⁵⁷ var med i illegalt arbejde, tyskerne kom for at hente ham, men de var forberedt. De nåede at få ham af vejen og redt og glattet hans seng. Tyskerne var dog her en smule snedige, hvad de så sandelig ikke altid var! En af dem stak en hånd ind under dynen og konstaterede, at sengen endnu var varm. Det resulterede i, at de arresterede faderen. Da husets 15 årige datter overværede alt det her, blev hun så anspændt og nervøs, at hun ikke – som så mange ville have gjort – gav sig til at græde; nej, hun kom til at le. Den latter tog tyskerne meget ilde op, de arresterede også hende. Rektor Ilsøe kom hurtigt hjem, og det var ham, der kunne oplyse mig om stikkerens navn. Datteren beholdt de nogle dage. Hun blev så gode venner med en af de gamle tyske fangevogtere, at han en dag sagde: ”Ach, was hat doch die Kleine gemacht?” Hvortil hun svarede som sand var: ”Ich habe gelacht!”

Umiddelbart efter Pauls arrestation, sendte Arne Sørensen på en af sine mærkværdige måder bud efter mig. Han boede på det tidspunkt i grønlandsfareren kaptajn Ejnar Mikkelsens⁵⁸ hus oppe ved Femvejen. Mikkelsen og hans kone var da langt af led. Den gamle Maren, deres tro pige gennem adskillige år var der derimod, og hun tog vare på huset, til krigen var forbi. Skønt det var en drønende varm sommerdag, sad Arne inde i huset. Min første bemærkning var ganske spontan: ”Åh, Arne, dette er langt værre end første gang!” Det var jo bare en konstatering, ingen af os kunne jo gøre noget ved det. At Arne også var en smule nervøs var kendeligt: Det ringede på døren, og han reagerede ved at fare lidt

⁵⁷ Formodentlig stud.polit. *Peter Ilsøe* (1923-2007) med i Holger Danske - juni 1944 flygtet til Sverige, videre til Storbritannien (S.O.E.)

⁵⁸ *Ejnar Mikkelsen* (1880-1971) Polarforsker. Forfatter til bl.a. ”Fra hundevagt til Hundeslæde” (1953) ”Ukendt Mand til ukendt Land ” (1954), ”Farlig Tomandsfærd” (1955) Broder til Aslaug Møller (f. Mikkelsen)

sammen Det var blot en af vore unge fra D.S., som trådte ind og sagde: ”Nu er ambulancen her” - blot én af de utallige måder, der så længe tyskerne ikke var kommet under vejrs med det, kunne anvendes til at transportere illegale fra sted til sted. Jeg kan her med det samme sige, at Arne og Robert Stærmose efter sigende under generalstrejken benyttede de underjordiske kloakanlæg, når de skulle ud og ind af København.

Den unge mand, der fortalte mig om rosen i tandglasset var Hans Erik Thrane⁵⁹, en ung stud. polit. I dag er han ambassadør og bor i Geneve. Han og far spillede skak sammen. Spillet var grumme lille og lavet af pap! Det samme var figurerne. Bedstefar [Paul] syede også korssting – lige rækker med vekslende farver. Engang imellem kom der kludder i det, fordi han pludselig alligevel ikke kunne huske stingene. Han drev det aldrig så vidt som vore gode ven Keiding⁶⁰, der syede en pude. Motivet var en fredsdue, der sad inden for et tilgittret vindue, sandelig godt gjort. Rikke kunne ikke begribe, hvad han skulle med alt det garn, hun fortalte en dag, da vi kom sammen fra vores pakkeaflevering i Vestre [Fængsel], at han havde bedt om mere garn, der skulle være til himmel! Det var slet ikke pænt af mig, at jeg, da alt var ovre, og vi en gang i fællesskab beundrede kunstværket, som han havde komponeret ud af hovedet, erklærede, at fuglen mere lignede en and end en due.

Samme Keidings lod i Vestre Fængsel formede sig noget anderledes end fars. Var fars celle enecelle, eller i to afbrudte periode beboet af to, så var de til gengæld ofte op til 16 personer i Keidings Celle. Han formåede dog at lægge dagen til rette med alle disse mennesker, så alvor og sjov vekslede. Andagter og bøn holdt han med dem, men havde også humor nok til at arrangere, at når de naturnødvendigt *måtte* ”slå en prut”, som det nok hedder, så skulle det være på omgang. Keiding var på et vist tidspunkt rædsom syg af en brandbyld i nakken. Høj feber havde han. De [tyske fængselsmyndigheder] viste mærkværdig nok det hensyn at få ham til gentagne behandlinger på Frederiksberg Hospital. Den elendige, medtagne mand blev transporteret i ambulance, men med soldater med maskinpistoler som vagt både inde i og uden på ambulancen. Det morede ham – trods hans tilstand – umådelig meget.

Jeg har bevaret et indtryk af Vestre Fængsel, som jeg aldrig glemmer. Jeg havde jo egentlig aldrig troet, at jeg nogensinde skulle få en sådan institution at se indefra, og havde

⁵⁹ Hans Erik Thrane (1918-2003) deltog i flugtrutearbejdet. 27/6 – 12/8 1944 arresteret, Vestre Fængsel; 12/8 1944-28/3 1945 Frøslev. 1966-1974 Ambassadør i Geneve og Dks repr. over for div. Internationale organisationer.

⁶⁰ Johannes Keiding (1887-1965) gift med Frederikke (Rikke) Levinsen (1889-1966). De boede i en stor villa, Vasehøjvej 4, Charlottenlund, på østsiden af jernbanen.

såmænd da heller aldrig studeret den synderligt indgående udefra. Jeg ser endnu for mig de lange gange, ser mennesker, der måtte stå med ansigtet mod væggen, andre så jeg komme til og fra gårdtur og mindes endnu med taknemmelighed et opmuntrende, gemytligt, omend yderst diskret blink i øjet hos en ret korpulent midaldrende mand, med et dejligt glad ansigt. Det er underligt ikke at vide hans navn eller senere skæbne. Jeg husker næsten endnu tydeligere – og med en klump i halsen – en hændelse, medens vi kvinder stod i det lille rum, hvor vi blev indladt inden samtalen. Der var et vindue (ud til en gård?). Det var en køn, varm sommerdag, det var jo juni. Forbi derude kom to unge mennesker, lænket sammen med håndjern. Den nærmeste var purung og køn med blond hår. Idet han passerede vinduet, rejste en dame sig hastigt, og jeg tror hun fik givet ham et kys ud ad vinduet, og han så kærligt og opmuntrende på hende. Det var alt, men det var ikke så lidt. Der faldt vist nok en bemærkning om, at det var hans fødselsdag.

Så snart Paul og jeg ved vort første møde og vor første samtale overhovedet så hinanden, sagde han omgående, meget bleg og fattet: ”Vil du ringe til det og det nummer og sige, at på gravstenen skal der stå ... det og det skriftsted”, og han vendte sig mod pigebarnet, der sad og lyttede og sagde, at dette var vel nok tilladt. Så først kom vi til at tale sammen: hans hænder var så klamme, og samtalen gav os så langt fra, hvad jeg havde håbet; han var usigelig træt og kunne jo under de forhold umuligt komme til at give udtryk for sine inderste tanker. Jeg forlod ham meget modløs, og sluttede mig til Sie, der havde tilbragt den lange ventetid alene på Sønder Boulevard. Hun ville jo så gerne med, og ingen af os kunne jo vide, at kun jeg måtte besøge ham. En stor pakke snavsetøj slæbte vi hjem i S-toget. Indpakningspapiret havde været brugt før. Deraf kunne jeg slutte, da jeg kom hjem og studerede det, at det havde været sendt til Emil Balslev⁶¹, Pauls cellekammerat en kort tid. Det var hans far, jeg skulle ringe op. Det var altså ikke svært at regne ud, at Emil Balslev var blevet henrettet, og så forstod jeg også Pauls fattede, men tunge tilstand. Om Emil Balslevs sidste dage har bedstefar selv skrevet en beretning i IMT 1945.⁶²

Af sikkerhedsmæssige grunde gik jeg til en telefonboks henne i Alléen for at ringe besked. Det var en tung gang – en sådan meddelelse, på en sådan måde, og til en mand, jeg

⁶¹ *Emil Balslev* (1913-1944) Landinspektør, Aars. Medl. af ”Aarsgruppen” i samarbejde med Chr. Ulrich Hansen. 25/2 1944 arresteret. 19/6 1944 dødsdømt ved tysk krigsret. 23/6 1944 henrettet i Ryvangen ammen med Chr. Ulrich Hansen og 6 andre. Begravet i Ryvangen efter krigen. Emil Balslevs far var underdirektør i Dansk Riffelsyndikat.

⁶² ”Snart går det gennem Moser -”Indre Missions Tidende” 1945, nr. 42, 2/10 1945, i ”Danmarks Ufredsaar” (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1947) s. 141-151 som del af en længere beretning ”Den store forenkling”. Emil, Balslevs afskedsbreve er senest trykt i Kr. Dagblad 4/5 2005: <http://www.kristeligt-dagblad.dk/historie/en-sidste-hilsen>

overhovedet ikke kendte. Men det måtte jo gøres, og gjort blev det. Balslevs far var direktør i Riffelsyndikatet. Det blev sprængt i luften eller saboteret, om man vil. Tyskernes gengældelse herfor blev Hvidsten-gruppens henrettelse og svaret herpå blev generalstrejken.⁶³

Gas og vand forsvandt, man stod i kø hos bager og i mejeri, man vidste ikke hvad der dernæst ville ske, talte jo så godt som ikke med nogen, og i dag fatter jeg overhovedet ikke, at jeg af gammel vane bare sendte børnene i byen. Først senere, da de var vel hjemme, hørte jeg jo om de lange køer og et enkelt rygte om, at tyskerne havde skudt. Mine tanker var mest optagne af, hvorledes de behandlede fangerne i Vestre. Søndag formiddag var jeg gået ned i haven bag drivhusene ganske alene for at samle tankerne lidt. Pludselig kom en af børnene løbende og fortalte åndeløst, at farbror Johannes og forpagter Worm fra Bregentved var der. ”Sludder”, var min første reaktion. Men det var rigtigt nok. De var kørt i hestekøretøj til hans søsters⁶⁴ gård et eller andet sted i Københavns nærhed. Nu ville de have os alle væk fra København, ned til Thurebylund.

Jeg nægtede at tage med, men børnene og Agnes fik de med, og det var jo smukt og hurtigt handlet. Mor ville blive hos mig.

Lidt efter var vi to så alene i det store hus, så at sige isolerede – og uden mulighed for at få noget synderligt at vide, om hvad der foregik, selv i vores nærmeste nærhed.

Jeg havde med andre ord rig lejlighed til at tænke mig godt om. Det var efterhånden gået op for mig, at søster Eva Lyngby⁶⁵, daværende forstanderinde på Lukasstiftelsen på Bernsdorffsvej, måtte være moster til Emil Balslev. Hen på dagen besluttede jeg derfor personligt at gå ned til Lukasstiftelsen, en ret antagelig tur den hede sommerdag, for at give lidt mere detailleret besked til hende om mit besøg i Vestre Fængsel, og også i håb om at få lidt mere at vide om det alt sammen.

Jeg nåede derved, uden at der skete noget; desværre forgæves. Hun opholdt sig med andre søstre oppe i Nordsjælland netop i de dage. Så gik det hjemad til fods igen, og så går vejen som bekendt lidt, men sejt opad. Da jeg nåede ud for Bernsdorffsparken, kom en tysk

⁶³ Dansk Riffelsyndikat producerede våben og eksporterede til Tyskland. Derfor blev virksomheden to gange udsat for sabotage. 2. gang var 22/6 1944, hvor BOPA gennemførte en effektiv aktion, der ødelagde store dele af fabrikken og skaffede BOPA mange våben. 29/6 1944 blev de dødsdømte medlemmer af Hvidsten-gruppen henrettet i Ryvangen. Folkestrejken i København 30/6 1944 - 5/7 1944.

⁶⁴ Forpagter *Toxen Worm*, Rødehus, pr Tureby. En større forpagtergård under Bregentved Gods.

⁶⁵ *Eva Lyngby* (1898-1975) Diakonisse 1923; 1924-1965 forstanderinde på Skt. Lukasstiftelsen. Gennemførte en grundlæggende reform af sygeplejeuddannelsen af diakonisser. 1957 Florence Nightingalemedaljen for sin indsats for hjemmeplejen og kronisk syge. (Se biografi ved Susanne Malchau i <http://www.kvinfo.dk/side/597/bio/1838/origin/170/>)

militærbil forbi. Inden jeg nåede at tænke videre over det, man var jo vant til at se dem, åbnedes dørene bagud og en eller anden soldat sendte en skudsalve i en halvcirkel bagud. Jeg blev ikke engang forskrækket, for jeg realiserede først senere, hvad det egentlig var, der skete.

I et par dage havde vi klaret os med en pudsig, rund ovn, der kunne tage kvas⁶⁶, og den slags ting, til madlavning og bagning i en lille rund gasbageform, men da jeg kom hjem, var der igen små perler i gasblussene, og man kunne da også få vand. Det var altid en lettelse⁶⁷.

Senere fik jeg oplysninger, blandt andet som nævnt af Erik Thrane, men også på et tidligere tidspunkt af direktør Havemann⁶⁸, der sammen med kommandør Barfod⁶⁹ og enkelte andre pludselig blev frigivet, vist nok allerede i juli - om hvordan generalstrejkedagene var forløbet i fængslet. Med et lille smil tænker jeg på den elskværdige og venlige direktør Havemanns skildring af, hvorledes han en dag fik serveret en røget makrel i en madskål – skind og ben og det hele og ingenting at spise den med. Det havde gjort dybt indtryk på ham.

Så sneglede tiden sig ellers af sted, sådan som den gør, når man i det uvisse venter på, at noget ondt skal overstås. Indimellem med enkelte glade, ja komiske oplevelser og besøg af søde mennesker, der ville hjælpe ved at se til os. Vi oplevede utallige eksempler på ”kærlighedens opfindsomhed”, som jeg foretrak at kalde det. Nazareth menighed og præsterne dér, mennesker fra studiekredsene, D.S. o.m.a., rektor Conrad Hansen⁷⁰, elever. Frøkjær-Jensen var mig i enkelte tilfælde til uvurderlig praktisk hjælp. For eksempel da jeg for at vi alle kunne nå at komme i kirke en søndag morgen, havde besluttet ”at gøre det nemt” og for en gangs skyld fyre op i centralfyret i stedet for i de utallige, trevne kakkelovne. Tableau... hele for-elementet i ovnen dryppede! I løbet af nogle dage hjalp han mig til en varmesmed og et nyt element, og det var ikke den eneste gang, han beredvilligt trådte til.

Komisk var det, da tilfældigvis tre forskellige bekendte kom dumpende en

⁶⁶ Kvas er små grene og kviste hugget i passende stykker, så de kunne bruges til optænding i diverse kakkelovne.

⁶⁷ Besættelsesmagten forsøgte at presse de strejkende københavnere ved at erklære København i belejringsstilstand og lukke byen af for forsyninger udefra, fredag den 30/6 1944 lukkedes for vand-, el- og gasforsyning. Søndag den 2/7 lempedes restriktionerne m.h.t. vand, el og gas.

⁶⁸ Formodentlig *Johan Havemann* (1870-1944) direktør for Havemanns Magasiner, Vesterbrogade. 2/11 1944 Myrdet i sit hjem, formodentlig af ”Peter-gruppen” som et clearingmord.

⁶⁹ *Halfdan Barfred Barfod* (1880-1947) medl. af Dansk Samling; 1943 folketingskandidat, Københavns Amtskreds (259 st.). 5/6 – 21/7 1944 Vestre Fængsel. Far til Egil Barfod (se note 17)

⁷⁰ *Conrad Hansen* 1872-1955. 1912-1944 rektor for Østersøgades Gymnasium.

eftermiddag med korte mellemrum. Inden jeg overhovedet fik taget mig sammen til at præsentere, var det lykkedes dem over for hinanden at fremmumle et ”Petersen” - indrømmet, det er et dejligt almindeligt navn.

En dag meldte en herre sig – hen på vinteren – løsladt fra Frøslev. Det var før jeg anede, at det skulle lykkes Paul at komme tilbage dertil fra Meppen. Jeg *kan* med min bedste vilje ikke huske hans navn, enten hed han Busch eller Gravesen⁷¹. Nå, vi glædede os imidlertid brændende til at se ham og erfare noget om fangernes tilværelse. Det foregik som sædvanligt oppe i mors stue. Den havde de bedste fyringsmuligheder, og der kunne vi drikke te; vinteren var jo hundekold, og som sædvanlig havde vi anbragt et par mursten til varme i et af etagekakkelovnens rum og en gammel varmedunk i et andet. Sædvanligvis vandrede vi nemlig ved ”godnattid” med et kys til hinanden og en varmekilde under armen hen til vore respektive soveværelser. Det hændte af og til, at murstenene var blevet så varme, at de brændte hul i lærredskludene, vi svøbte dem i, eller i bedste fald gjorde dem brune, men det var ellers en herlig opfindelse, og man fik da varme fødder trods de iskolde rum.

Gæsten ankom, vi nåede at få vekslet et par hyggelige ord og skulle til rigtig at høre, hvad han havde at berette. Da lød der et vældigt brag, som en eksplosion, og skår flød om os. Stor forskrækkelse, det kunne jo være så meget, men det var heldigvis så lidt: en eller anden havde skruet låget fast til på den vandfyldte varmedunk – den sprængtes.

Dette var ikke den eneste afbrydelse under vort samvær. Hen på aftenen ringede telefonen. Det viste sig at være den politibetjent, jeg husede, og som boede i det store børneværelse ud mod alléen. Han ville lade mig vide, at han ikke turde bo hos os mere, og bede mig bringe hans sager til en bestemt adresse i Charlottenlund (!) Mægtig intelligent, ikke sandt? Ringe på en telefon, der muligvis blev aflyttet og derved bringe os alle i vanskeligheder, kønt!

Vores gæst var da også forarget og insisterede på, at han nok skulle ordne dette her. Han tog uden videre det hele med ned på banegården og satte det i en garderobe der, da han lidt senere forlod os. Ham har jeg desværre aldrig senere truffet. Betjenten derimod traf jeg efter krigen på Østbanen. Da var han kæk og kry igen, men modstandsmæssigt set var der nu ikke megen stads ved ham.

⁷¹ Der *kan* være tale om boghandler *Bent Bondo Gravesen*, Frederiksberg: 17/6 1944 arresteret, 29/9 -23/12 1944 i Frøslev Barak H 14 stue 5. Paul Holt er registreret i Frøslev Barak H14 stue 4.

Her vil jeg lige indskyde lidt om det indtryk, bombardementet af Shellhuset (og den franske skole på Frederiksberg) gjorde på os alle. I Shellhuset sad flere af dem vi kendte særdeles godt. For eksempel oberst Thiemroth⁷². Ligeledes ingeniør Heister⁷³, som var medlem af vor Gentoftekreds. Dagen efter begivenheden gik jeg nede i nærheden af Charlottenlund Skov, Viggo Rothesvej og alt det der. Og jeg tænkte netop så meget på de mennesker og hvad der mon var sket med dem. Da så jeg foran mig en mand, jeg syntes jeg kendte. Han gik langsomt, lidt bøjet og trak en cykle, jeg fremskyndede mine skridt, passerede forbi ham, stirrede – det var Heister – han sagde hastigt: ”Lad være at stå stille”, og så gik vi langsomt videre: ”De må straks til Sverige”, han svarede lidt distræt og fjernt: ”Ja, det siger de alle sammen.” Han kom der også. I øjeblikket har jeg ikke synderligt mere præsent, bortset fra det, jeg nu vil uddybe vedrørende bedstefars tilbagetur fra Meppen til Frøslev. Men højst sandsynligt dukker der mere op, når jeg nu er helt færdig, så det går mig som Hr. Flovmand⁷⁴.

Der var ikke så få mennesker, vist nok også nogle, som jeg ikke har kendskab til, der var meget ivrige efter at få Paul løsladt, fordi de holdt så meget af ham. Arne Sørensen lod mig ane lidt om det, da jeg mødte ham første gang efter befrielsen. Vi vandrede sammen over Kgs. Nytorv, og der fortalte jeg ham om, hvad jeg havde foretaget mig, og hvordan det var lykkedes. Nogle mennesker henvendte sig til mig, direkte og indirekte, og det var meget svært for mig at træffe afgørelser i den sag. Nogle af forslagene forekom mig at være af en art, at jeg ikke kunne se Paul lige i øjnene, når han engang kom hjem, og det troede jeg trods alt, at han gjorde, bortset fra en enkelt skrækkelig krisesituation, som jeg vist allerede har omtalt. Den dag brevet fra Thumann i Neuengamme kom, og jeg sad i lænestolen oppe hos mor og knugede brevet i hånden, næsten overbevist om, at det indeholdt meddelelse om, at Paul var død, og længe sad uden at kunne åbne det. Bortset fra den dag havde jeg en uforklarlig fornemmelse dybt ind i mig selv, at han kom hjem til os en dag. Jeg ved, at Paul en forunderlig dag dernede i det forfærdelige, ved læsning i den lånte bibel ude i det kolde

⁷² *Einar Christian William Thiemroth* (1894-1980), oberstløjtnant, senere generalmajor. Medl. af Dansk Samling. Fra juli 1944 leder af Region VI (København), hans sommerhus ved Snekkersten blev benyttet som skjulested for flygtninge. 26/2 1945 arresteret af Gestapo. 21/3 1945 undslap fra Shellhuset under RAFs bombardement. Indstillet til Order of the British Empire (OBE).

⁷³ *Hans Malte Hildebert Heister* (1902-1984) Marts 1943 folketingskandidat for Dansk Samling i Gentoftekredsen (259 st.). 15/6 1944 Vestre Fængsel; 9/9 1944 frigivet. 6/2 – 5/3 1945 Igen arresteret, indsat i Vestre Fængsel; 5/3 – 21/3 1945 indsat i Shellhuset. Undslap ved bombardementet og kom videre til Sverige. 28/4 Den danske Brigade.

⁷⁴ En vending, der går tilbage til karikaturtegneren – en af de første i Danmark – Fritz Jürgensen (1818-1863). Tegningen viser en herre i slåbrok siddende i sin sofa med cigar i munden og et lidt selvtilfreds ansigtsudtryk. Teksten til billedet ”Herr Flaumann tænker paa, hvad han kunde have svaret.”

frie, selv fik en forunderlig vished om, at han ville komme levende igennem det og komme hjem! Jeg afslog altså venligt (mener jeg da), men bestemt alle gode henvendelser. Jeg måtte følge min egen kurs, kunne ikke andet end følede og forsigtigt handle fra situation til situation, sådan som sagen udviklede sig dag for dag. Da jeg havde været hos direktøren for Røde Kors (den tidligere højkommisær i Danzig) Helmer Rosting og meddelt ham, at Paul var i en lejr, der havde bogstavet M, havde han formuleret et brev for mig, der resulterede i det, der nu fulgte så at sige slag i slag. Jeg takker Gud for, at det udviklede sig som det gjorde, takker for, at jeg handlede rigtigt ved at følge mine egne tilskyndelser (som jeg bagefter slet ikke synes er mine egne tilskyndelser, men Guds ubegribelige vejledning).

Det var det rigtige.

7. Dødsfald i tyske Fængsler og Konzentrationslejre
er af Udenrigsministeriet meddelt saaledes:

Neuengamme:

Christensen, Anton Baun	f.	9.10.00	i Thisted	død	11. 1.45
Christensen, Poul Ejner	"	9. 2.98	" København	"	11. 1.45
Hultberg, Georg J.	"	27. 1.94	" København	"	28.12.44
Jacobsen, Emil Valdemar	"	8. 1.98	" Aunsø	"	14. 1.45
Jensen, Henning Jørgen	"	19. 4.23	" København	"	11. 1.45
Jensen, Henry	"	14. 2.05	" Skive	"	31.12.44
Jensen, Peter Chr.	"	23. 2.13	" Husby	"	21.12.44
Johansen, Svend Aage	"	16. 6.02	" København	"	3. 1.45
Nielsson, Axel Chr.	"	19.11.85	" København	"	29.12.44
Stenmann-Mortensen, Villy	"	8. 7.15	" Frørup	"	26.12.44
Thomasen, Anker Nørby	"	17. 9.08	" Vorup	"	11. 1.45

8. Breve til danske Polititjenestemænd.

Breve til de i Krigsfangelejre i Tyskland internerede danske Polititjenestemænd vil for Fremtiden kunne fremsendes gennem Dansk Røde Kors, der vil medtage Brevene i forseglet Postsæk i sine Lastbiltransporter og udlevere dem direkte til Lejrenes Censurmyndigheder.

Der vil til hver interneret kunne afsendes eet ugentligt Brev (4 Sider à 15 Linier). Brevene maa kun indeholde personlige Familiemeddelelser og er underkastet de gældende Censurbestemmelser. De vil kunne affattes paa Dansk, men de paa Tysk affattede Breve maa formodes hurtigere at passere Censuren. Brevene maa være tydeligt forsynet saavel med Afsender- som Modtageradresser, der skal være paaført saavel Brev som Konvolut, som ikke maa lukkes.

Breve indsendes til Dansk Røde Kors, Amaliegade 18, København K.

9. Breve til andre danske internerede end Politifolk

maa som hidtil indleveres til det tyske Sikkerhedspoliti, Haftkartei, Politigaarden, København. Breve til internerede i Neuengamme, Ravensbrück, Sachsenhausen, Sangerhausen, Dachau, Buchenwald, vil efter at være blevet censureret i Haftkartei blive udleveret til Dansk Røde Kors, der transporterer dem med særlige Postsække i sine Lastbiltransporter med Levnedsmidler til disse Lejre.

10. Telegrammer til Norge og Sverige.

Da Kontoret i det Gule Palæ i den sidste Tid i flere Tilfælde har modtaget telefoniske Henvendelser fra Provinsen direkte fra Afsenderne af Telegrammer til Norge og Sverige om Sygdom og Dødsfald, skal man, under Henviisning til vor Cirkulæreskrivelse til de lokale Røde Kors Afdelinger af 21. September 1944, erindre Afdelingerne om, at Rigtigheden af saadanne Telegrammer maa kontrolleres af den lokale Afdeling, som derefter indtelefonerer Telegrammet til det Gule Palæ. Saafremt dette ikke sker, maa man fra det Gule Palæ for Afsenderens Regning foretage en Kontrolopringning til Provinsen, hvilket baade forsinker og fordyrer Sagen.

Da den rette Fremgangsmaade muligvis ikke er kendt ude omkring i Landet, henstiller man til de lokale Røde Kors Afdelinger at foranledige Meddelelse herom udsendt gennem den lokale Presse.

11. Hjem fra Neuengamme.

Den 14. Februar hjemførte Dansk Røde Kors Lektor Poul Holt fra Konzentrationslejren Neuengamme ved Hamburg til Frøslev-Lejren. Transporten skete med det i Padborg udstationerede Røde Kors-Automobil.

12. Sendingen af Levnedsmidler til Danske i Frankrig.

som afgik den 18. Januar, har ifølge Meddelelse fra de tyske Rigsbaner ikke kunnet videregendes til Schweiz fra Warnemünde. Sendingen er nu dirigeret til det danske Generalkonsulat i Hamburg, til Anvendelse dels som Beredskabslager for Danske i Hamburg, dels til Uddeling til danske Internerede i Neuengamme.

13. Ingen Tobak i Første-Pakken til Frøslev-Lejren.

Det indskræpes, at den Pakke, som straks efter Interneringen i Frøslev-Lejren maa sendes til den Internerede, ikke maa indeholde Tobak. Efter hvad Lejren oplyser, overtrædes denne Bestemmelse i ret vidt Omfang, og man gør opmærksom paa, at denne Tobak ikke vil blive returneret, men inddrages.

Røde Kors Ugemeddelelse 1945 nr. 4 s. 2 Se særlig tredje afsnit fra neden

"Hjem fra Neuengamme"

Men den tid, der fulgte, efter at snebolden var begyndt at rulle, var usigelig anspændende – tiden sneglede sig afsted. Da jeg havde givet telefonisk besked til både udenrigsministerium og Røde Kors om min samtale [med Hoffmann] og løftet om Pauls tilbagekomst til Frøslev, var der jo simpelthen ikke andet for mig at gøre end at vente. Og at vente har hele mit lange liv været en af mine prøvelser! Jeg har vist sandt at sige [ikke altid] båret det synderligt smukt. Men en aften ringede Rosting fra Røde Kors og meddelte, at der gik en bus til Neuengamme for at hente grænsegendarmer, der skulle tilbage til Danmark, og så ville Paul komme med. ”Nu kan De glæde Dem, og De kan roligt fortælle børnene det”, så vidt jeg husker, nævnede han end også dagen, da det skulle ske. Jeg fortalte ikke børnene det her; jeg turde dårligt tro det. Den dag, det skulle være sket – også en aften – sad jeg ved telefonen i mors stue sammen med hende, og Rosting ringede igen. Hvor jeg dog husker hans stemme! ”Fru Holt! - en lille skuffelse. Deres mand var der ikke.” Jeg kom med et lille udråb, og vi vekslede nogle ord, jeg husker ikke nøjagtig hvad. Men jeg husker hans slutningsreplik: ”Deres mand er nu i den grad forsidestof, så nu skal der gøres noget, nu skal der sættes ind.” (!) Nu kan I vel begribe, at denne terminologi skurrede i mine øren, den har prentet sig meget fast. Jeg var trods hans forsikringer meget langt nede. Der gik nøjagtig en uge, og så: om morgenen hørte jeg i telefonen en damestemme, det var baronesse Wedell Wedellsborg⁷⁵ fra Røde Kors. Det kan slet ikke beskrives, det øjeblik. Og hendes vidunderlige meddelelse! *Paul var i Frøslev! Hun* havde hentet ham i Neuengamme, de var kørt i bil. Hun havde haft smørrebrød, øl og snaps med til ham, og jeg hører hende sige glad og nærmest forfærdet: ”...fru Holt, han spiste og spiste, jeg troede, han var blevet syg! - men han blev det ikke.”⁷⁶

⁷⁵ *Fritze baronesse Wedell Wedellsborg* (1895-1976), efter 9. april i Dansk Røde Kors. Forår 1945 leder af karantænestationen i Padborg, hvor Kz-fangerne blev modtaget efter transporten med de hvide busser. Sode Madsen skriver i ”De hvide busser s. 41: ”hun fungerede som arbejdsom ”gallionsfigur”. Hendes adelige afstamning gjorde indtryk på tyskerne”. ”Arbejdsom” synes en noget nedladende betegnelse. Mon ikke ”handlekraftig” passer bedre i hvert fald i vores familiehistorie?

⁷⁶ PHs datoliste ”9/2 Trsp. t. Neueng. 10/2 Ank. t. Neueng. Onsd. 14/2 1945 Afh. N. Ank. t. Frøslev. Indl. Paa Sygehus” Se også Røde Kors Ugemeddelelser 1945 nr. 4 s. 2. (se ill. s. 38)

*Fritze Baronesse Wedell-
Wedellsbog i Røde Kors
uniform (samlinger.natmus.dk)*

Jeg har aldrig nogensinde set baronesse Wedell, aldrig siden haft lejlighed til at tale med hende. Da Paul først kom hjem, indebar det så meget, tog så megen kraft og energi, begivenhederne omkring os tog fart, så jeg den dag i dag ikke fatter, hvordan Pauls (og for den sags skyld også mine) kræfter slog til. Hvad blev der ikke krævet af ham: skolen, folketinget, møder, møder, møder! Simpelthen en gigantisk arbejdsindsats, der jo nødvendigvis måtte smitte kraftigt af på os derhjemme. Det var i den periode mor en dag ved middagsbordet, da Paul havde været særligt hårdt spændt for, stiltødt smilende sagde til ham: ”Goddag, Paul, bor du her?” og Paul smilede igen. De to havde det godt med hinanden.

Men min dybe taknemmelighed over for den stemme i telefonen, oven den dejlige meddelelse, hun bragte, og den første uvurderlige kontante hjælp, hendes nærværelse og den mad, hun bragte, må have været for Paul, står i et urimeligt og skammeligt misforhold til, at jeg synes, jeg aldrig har fået hende sagt tak nok. Indirekte har jeg mange år efter udtrykt det over for en kusine, der lovede at bringe det videre. Det var præstekonen i Gylling, hvor vi var på besøg, da Erik Møller blev syg derude.⁷⁷

Men tilbage til fortidens begivenheder. Kort tid derefter blev jeg ringet op fra Røde Kors, at der en af dagene skulle gå en ”rugbrødstransport” sydpå. Den skulle passere Padborg, så dersom jeg ”en af de nærmeste dage” med cirka times varsel var parat til at tage ind til Amaliegade⁷⁸, så kunne jeg køre med, med besøgstilladelse til Frøslev. Jeg var

⁷⁷ I forbindelse med udgivelsen af storværket ”Helstatens Fald 1855-64 I-II og indvielse af en mindestue for hans far Otto Møller (1831-1915) sognepræst i Gylling i 55 år., var Erik Møller i Aarhus og boede hos os på seminariet. Erik Møller ligger i øvrigt begravet på kirkegården i Gylling. Mindestuen for Otto Møller blev indrettet af Ebbe Juul, der blev sognepræst i Gylling i 1958. Han var gift med Sophie Marie Benedicte Juul født Wedell-Wedelsborg.

⁷⁸ Dansk Røde Kors Afdeling for udenlandske Anliggender & Krigshjælp: Amaliegade 18, København K. Der må

parat hver dag, havde lånt et par varme, lange blå bukser af Karen Hoff, havde fået Mik anbragt hos Rikke Keiding: mor havde på den måde kun fire børn at se efter! Det var faktisk temmelig kompliceret at rejse dengang: identitetskort – alt muligt besværligt – man tog jo ikke sin bil, eller lejede en taxa i de dage. En skønne dag kom jeg af sted, huhej⁷⁹. Og da jeg var vel af sted og kørte hen ad landevejen, konstaterede jeg, at jeg for første gang i mit liv havde glemt to såre nødvendige ting: mit armbåndsur og min tandbørste.

Om aftenen, sent, i kulde og slud, ankom vi til Padborghus. På det tidspunkt absolut ikke noget hyggeligt sted. Jeg fik anvist værelse og måtte på grund af urmangelen bede om at blive vækket klokken syv næste morgen. Faldt i søvn gjorde jeg efter spændingen og den lange tur, men jeg vågnede heldigvis meget tidligt. Jeg havde ingen anelse om, hvad klokken var, det var jo en mørk årstid (februar måned). Der var tummel og spektakel i kroens gård – trampen, vogne, heste. Til sidst klædte jeg mig på og gik ned. Og tænk, klokken var netop syv, men ingen havde naturligvis vækket mig.

Mens jeg endnu sad og spiste morgenmad, lød en stemme ud over krostuen: der var befordring til Frøslevlejren. Vi kom af sted noget hovedkulds med hvad vi havde tænkt os, kunne glæde vore mænd, alle gendarm- og politikonerne og jeg. En eller anden havde givet mig en hel kasse cigarer, som jeg, blandt andet, glædede mig til at give Paul.

Der ude i Barakken, hvor jeg skulle møde Paul, havde man igen samme oplevelse [som Vestre Fængsel]: afpasset taletid, og en der lyttede, denne gang en mand. Rummet var kakkelovnsfyret, og en fange havde åbenbart det job at skaffe brændsel og fyre, han gjorde sig i hvert fald utallige ærinder ud og ind under vort møde; han havde en umådelig levende mimik, men om han ville, jeg skulle modtage et eller andet budskab eller bare ville opsnuse et eller andet sely, står mig ikke klart. Min eneste tanke var jo at få så meget ud af mødet med Paul som muligt.

Det varede noget, inden Paul viste sig, og for mit uvidende blik, tog han sig yderst velnæret ud. Bagefter, længe bagefter, fortalte han mig, at han siden sin tilbagekomst fjorten dage før, havde ligget til pleje på ”sygehuset”, hvorfra han så direkte havde begivet sig til barakken, hvor vi mødtes, og jeg så ham ikke gå – hverken frem eller tilbage.

”Velnæretheden” var velsagtens ”ødemer”, vand i kroppen, på grund af den langvarige underernæring. Det var det samme udseende, der fik Sie til at græde, og udbryde: ”Det er

åbenbart have været tale om transport med lastbil.

⁷⁹ PHs datoliste ”Fred. 23/2 Besøg. Udskrevet”

ikke far”, da hun så ham på Østbanegården i kupeen på vej til Sverige, den sidste søndag i april.

På grund af den tilstedeværende lytter, var vor samtale dog alligevel temmelig bunden. Jeg fik dog spurgt, om Paul havde nogle ønsker, noget han havde brug for. Paul, nævnede hovedsageligt lækre, spiselige ting: her brød ”lytteren” ind og spurgte, hvad han ville med det, de fik jo mad nok i lejren, men Paul svarede ivrigt: ”Jeg er bundløs, jeg kan spise og spise.”

Tiden løb alt for hurtigt. Jeg måtte af sted igen.

På Kroen vidste ingen hverken ud eller ind, hvad afgangstider for tog eller busser angik, og cigarerne, jeg havde glædet mig til at give ham, var blevet ham nægtet. Men pludselig lød på ny en melding, om kort tid går der tog nordpå. Vi fór op og afsted, skønt det jo i og for sig ikke var nogen præcis besked. Og jeg, der ikke skulle direkte hjem, men en afstikker til Christiansfeld for at besøge Pauls morbror Hans⁸⁰, der var apoteker der, vidste slet ikke hvordan det skulle kunne lade sig gøre.

Jeg fulgte med de andre, vi masede os op i en kupé. I farten havde jeg end ikke nået at skifte til gummistøvler fra små sko og var derfor pjaskvåd om fødderne allerede inden jeg sad i vognen. Da vi havde fundet en siddeplads, gik det op for os, at vi sad i et tysk militærtog fyldt med soldater! Det åbnede jo visse mindre morsomme perspektiver, men i en sådan situation skyder man den slags fra sig. Kort efter at toget havde sat sig i gang, viste en togkontrollør sig for at se billetterne. Han havde stort, gråt skæg og et dejligt ansigt. Jeg spurgte omgående, hvordan jeg kunne komme til Christiansfeld? Ja, det var jo temmelig vanskeligt med *det tog*, kunne jeg forstå. Men jeg havde ikke spor lyst til at hænge mig i praktiske detaljer angående løsningen af det problem, jeg var alt for let og glad i sindet og lykkelig over gensynet med Paul. Jeg sagde derfor med jubel i stemmen og temmelig kåd: ”Ved De hvad, jeg er så lykkelig, jeg har lige set min mand igen, hjemkommet fra tyske koncentrationslejr, jeg har en kasse cigarer, han ikke måtte modtage, den skal De have, dersom De sørger for at holde et sted, så jeg nemt kan komme til Christiansfeld. Han så da selvfølgelig lidt forlegen ud, tog jo ikke imod bestikkelse, og gik. Ganske kort tid efter kom

⁸⁰ *Hans Amatus Theodor Christian Lind* (1889-) 1921-1937 forpagter af [Brødremenighedens] Christiansfeld Apotek, 1937-1946 ejer af samme. 1921 gift m. Karen Margrethe Groes Petersen. 5 børn. (Elna, Vincent, Erik, Hans, Ebba) *Vincent Lind* (4/5 1925-2007), var også med i modstandsbevægelsen. 6/6 1944 arresteret, 12/8 Frøslev, 15/9 Neuengamme, derefter Porta Westphalica. www.modstand.natmus.dk Biskop over Fyns stift 1984-1995. Han var en hyppig gæst i Cherie i årene efter befrielsen.

han igen og sagde, at lige før Vojens ville toget køre meget langsomt (det *må* have været Vojens, skønt jeg altid har haft Røde Kro, som vi også passerede, i tankerne). Dér skulle lokomotivet – ja, le nu bare – tage vand ind eller lukke damp ud, hvad ved jeg. Toget kørte så langsomt, så jeg kunne komme af. Jeg skulle holde mig parat ved trinene, så skulle han være der og hjælpe mig ned på jorden. Øjeblikket kom, jeg samlede al bagage – og der var meget dybt ned. Der var snesjap, men dér stod han, den rare gamle mand, strakte armene ud og sagde: ”Spring så. Jeg sprang. Han fik cigarerne. Der var langt at gå, før jeg nåede stationen, men jeg kom der da, vadende mellem spor og kryds. Selve stationen forekom mig meget uhyggelig; der var jo mange tyske soldater, mange der talte tysk, plat og sønderjysk, hvor kunne jeg vide, hvem der var hvad, jeg måtte vente længe i restaurationen, eller hvad man nu skal kalde det sted, hvor jeg sad. Endelig kom den bus, man havde givet mig besked om at gå op i. Masser af arbejdere, der arbejdede på en tysk virksomhed i nærheden af byen masede på og gav albuestød, men jeg fik mig da klemt op, og kom af sted til Haderslev. Her var der igen en ventetid, så kom der et lille tog, og efter *otte* timers rejse havde jeg fuldendt en tur fra Padborg til Christiansfeld.

Dér blev jeg modtaget af morbror Hans, og dér hvilede jeg ud et par dage, inden turen gik hjemad.

Hvor var de dog gode imod mig begge to hver på sin karakteristiske måde. De havde dog selv tingene hårdt inde på livet. Hans og Ebba gik endnu i skole. Men Vincent var taget og sad i Porta [Westphalica], en grim Kz-lejr. Der døde både Wedel-Brandt og Staffeldt blandt andre. Erik, den næstældste, var under jorden. Karen-Margrethe gav mig en hel flæskesteg med hjem, den var tung, men det tænkte man dårligt nok på i de dage.

Jørgen Staffeldt 1912-1944

Fra dem gik turen til Kolding, hvor min gamle ven og skolekammerat, Ellen Ørbech, tog imod mig. Hun var på den tid bibliotekar i Kolding. Det var et dejligt samvær. Derefter gik turen, anstrengende og meget trættende, hjem til mor og børnene, som jeg længtes brændende efter at fortælle det alt sammen. Hjemme stod det godt til. Hvor må det have været en streng ventetid for dem, og vel egentlig mest for mor. Mik kom hjem fra sit ophold hos Rikke. Nogle kønne streger havde han lavet med hende. Hun havde for eksempel siddet og læst højt for ham ved et stearinlys, så forlod hun ham for lige at gå ud og se til middagsmaden. Høje hyl lød fra ham. Tror I ikke, han havde nuppet hendes briller og stukket stellet ind i lyset? Det var af celluloid! Tableau. Tre år var fyren og meget aktiv. En dag havde han samlet store grene, det skulle være brændsel. ”ja ja” sagde Rikke lidt distræt. Da de var vel hjemme var han smuttet fra hende. Efter ihærdig søgen fandt hun ham nede i kælderen, hvor han havde fundet en stor sav, nu skulle der tages fat. Da det blev tid til at følge ham hjem, så han kunne være hjemme ved min ankomst, syntes han åbenbart, damerne – Rikke og datteren Minna – var noget længe om at få rigget færdig og sagde: ”Nu går jeg i forvejen”, ”Ja, gør du det”, blev der svaret. Inden de havde set sig om, var han forsvundet. Minna måtte efter ham i strakt karriere og fandt ham først nede i viadukten [under jernbanen ved Charlottenlund station], hvor han nok så frejdigt var på vej hjemad, slæbende på sin bagage i oldemors gamle laktaske, som jeg såmænd til tider bruger endnu.

Så gled tiden igen langsomt hen, men nu med den fortrøstning, at Paul befandt sig i Danmark, det derfor vel ikke kunne gå rent galt.

En lang tid i eftersommeren 1944 havde Poul Owner, Lisbeth og Mette boet hos os alle tre. Endnu husker jeg med en noget flov fornemmelse en bemærkning, jeg kom med en aften, vi sad og sludrede: ”Det er nu rart, der igen er et mandfolk i huset, det giver da én en mere tryk fornemmelse.” Hvorpå min fætter tørt sagde: ”Du er da vel klar over, at hvis de ringer på, så er jeg den første til at springe ud over altanen.” Jeg idiot.

Hen på vinteren fandt Else Poulsens mand⁸¹ det tilrådeligt at forsvinde lidt hjemmefra, så han overnattede hos os. Det var på tidspunkt, vi fik et telegram fra Pauls kusine, der var Lukassøster i Haderslev (nu Bodil Lunn⁸², Knabstrup) og også ad andre veje fik et praj om, at Paul ville passere København på vej til Sverige – én af Bernadottes store velgerninger. De skulle passere Østbanen en søndag morgen i slutningen af april⁸³. Vi tog derind. Ingeniør Poulsen tog med. Han fandt det ikke forsvarligt, at jeg skulle være alene, hensynsfuld og betænksom, som han altid var. Da vi ankom til Østbanen, var den afspærret; men vi fandt på råd. Vi gik ned ad Søndre Frihavnsvej, ned ad skråningen til banelegemet og op på den sandsynligste perron. Efter en, som jeg syntes, uendelig ventetid, kom langt om længe et tog glidende, så langsomt som jeg aldrig nogensinde har set et tog glide afsted. Vi stirrede og stirrede; der var mange vogne og mange, mange mænd, der stirrede forventningsfuldt igen, men foreløbig ingen Paul. Til sidst tog jeg mod til mig og spurgte, om nogen vidste noget om ham. Da var der enkelte, der pegede bagud, og dér var han endelig, i en underlig mundering, endnu mærkværdig tyk og hævet i hovedet. Ikke sært, at Sie blev chokeret.

Vi kravlede op i kupéen til ham. Det besynderlige var, at tyskerne, der skulle passe på, åbenbart havde opgivet ævred, så de lod stå til. Det første, der brast ud af mig efter de mange måneders adskillelse var: ”Hvorfor i alverden kom du dog ind, når vi havde taget hunden væk?” Og det fik jeg jo så en forklaring på. Det næste var et spørgsmål fra Paul, der nær havde slået mig helt ud. Han spurgte: ”Sig mig, vil du have, at jeg skal stå af og gå med hjem?” Hvilken fristelse! Men tusind tanker for i løbet af en brøkdelt af et sekund gennem min hjerne: tyskernes gengældelse over for andre i den anledning – man var jo efterhånden i træning. Den store risiko for, at Paul kunne blive skudt, taget igen eller hvad ved jeg. Vi var

⁸¹ Se note 40

⁸² *Bodil Jensen Holt* (1909-1997) kusine til Paul Holt: Hendes far var Lorents Jensen Holt, Bjerregård ved Taulov (1877-1949), bror til Christen Jensen Holt. Bodil blev uddannet diakonisse fra Lukasstiftelsen og var en årrække sygeplejerske på sygehuset i Haderslev, hvor hun traf *overlæge Knud Lunn*. Hun blev efter flere års kvaler endelig løst fra sit diakonisseløfte, så de to kunne gifte sig i 1950. Da Knud Lunn gik på pension, flyttede de til hans gods Knabstrup ved Holbæk. (se Paul Holt: *Holt- og Hansen slægterne Taulov – Sønderskov*. 2016)

⁸³ PH's datoliste: ”Lørd 28/4 (Afrejse fra Frøslev). 29/4 Gennem Danmark, i København, til Malmø, Löderup”

jo åbenbart her i vor hjemlige besættelsesatmosfære langt fra så vel underrettede eller dumdristige, som man var i Frøslev. Jeg måtte tage afgørelsen, og den blev et nej! - med blødende hjerte. Da vi nærmede os Frihavnen, kom en af de danske læger, Pauls gamle elev, Vermehren⁸⁴, hen til os og sagde, at nu måtte vi hellere stå af, mens legen var god. Vi måtte skilles.

Vi gik. Ingeniør Poulsen inviterede på en opkvikkende kop formiddagskaffe på Glaciskaféen⁸⁵, og så gik turen hjem til Cherie.

Men da vi sad ved middagsbordet, var det svært for mig ikke at græde. ”Hvis jeg havde sagt ja, havde Paul nu siddet her hos os.” I dag tror jeg, jeg handlede rigtigt.

Takket være vor lånte radio sad vi samlet i Knuds lille værelse på første sal og hørte 4 maj budskabet. Det øjeblik opgiver jeg at beskrive. Bagefter var der jubel, forvirring, halløj. Som efter en usynlig befaling slæbte alléens beboere alt mørklægningspapir sammen og ud i alléen, der blev tændt bål, man sang, og op af jorden så at sige myldrede det pludselig med unge modstandsfolk, der pludselig plaffede løs op i luften, løsslupne og kåde. Bulder, vores ”vogter”, blev så skræmt som var det nytårsaften, fór forvildet rundt og endte under sengen i soveværelset. Og jeg? Aldrig er jeg blevet så spontant kysset af så mange forskellige mennesker, med hvem man nu åbenlyst kunne dele sin jublende glæde.

Hvor ægte lykkelig og glad var man ikke, omend det sved i hjertet ikke at kunne dele denne glæde med Paul netop nu. Og så var det tilmed hans fødselsdag.

Faster Inger (Cavallin)⁸⁶, der sammen med onkel Sam den gang boede i Ystad, havde derimod gjort fars fødselsdag festlig. Hun boede jo ikke så langt fra den forlægning i Löderup, hvor fangerne opholdt sig. Hun sørgede for chokoladegilde på en mark i lejrens udkant.

Det fællesskab, der forenede vidt forskellige mennesker i de dage, er en uforglemmelig ting af stor værdi. Når jeg nævner dette, kommer jeg uvilkårligt til at nævne min frisørinde gennem mange år, fru Larson, Carla Larson⁸⁷. Hendes unge søn var med i modstandsbevægelsen, blev taget og havde det rigtig drøjt. Hun og jeg kunne tale med hinanden trygt og godt og åbent i hele den drøje, lange tid. Det menneskelige forhold og den

⁸⁴ Der kan være tale om den ene af to brødre: *Emil* (1905-) eller *Martin* (1907-1991) *Vermehren*, begge læger og medstiftere af ”Dansk sundhedstjeneste i Sydslesvig 26/9 1945.

⁸⁵ Restaurant Glacis, en populær restaurant og cafe 1930-1964 i det hvide palæ – Glacisgaarden” opført i jugendstil 1903-1904 - på hjørnet af Østbanegade og Østerbrogade, Østerbrogade 2/Oslo Plads 12

⁸⁶ *Inger Johanne Holt* (1901-1973?) gift med Samuel Johan Cavallin (1903-1959) fik 6 sønner (”vores svenske fætre”)

⁸⁷ *Karla Larsson*, Ordrupvej 123. Hendes søn har ikke umiddelbart kunnet identificeres i modstandsdaten

gensidige fortrolighed og forståelse holdt og holder den dag i dag på en fin måde, skønt vi ikke har set hinanden siden 1949, da vi rejste fra Charlottenlund.

Den gang vi skulle rejse, blev hun klar over, at jeg var ked af ikke mere regelmæssigt at kunne se til graven på Ordrup kirkegård⁸⁸, som jeg havde passet i de mange år. En lille smule forlegen og stammende fremsatte hun, en gang jeg var der, sit tilbud om at se til gravene, da hun jo alligevel selv havde sine forældre der. Lige til for få år siden da hun blev syg, har hun trofast besørget blomster for det beløb, jeg sendte hende dertil og yderligere kigget til gravene, når hun kom på kirkegården. Ja, det gør hun såmænd endnu. Til jul sender jeg hende stadig lidt chokolade, og så får jeg til gengæld hvert år et brev, der ikke er helt almindeligt – stavfejl og vendinger man må smile ad, men et hjertelag og et sundt og kærligt sind, man skal lede længe efter (hendes breve er i den gamle kuffert)

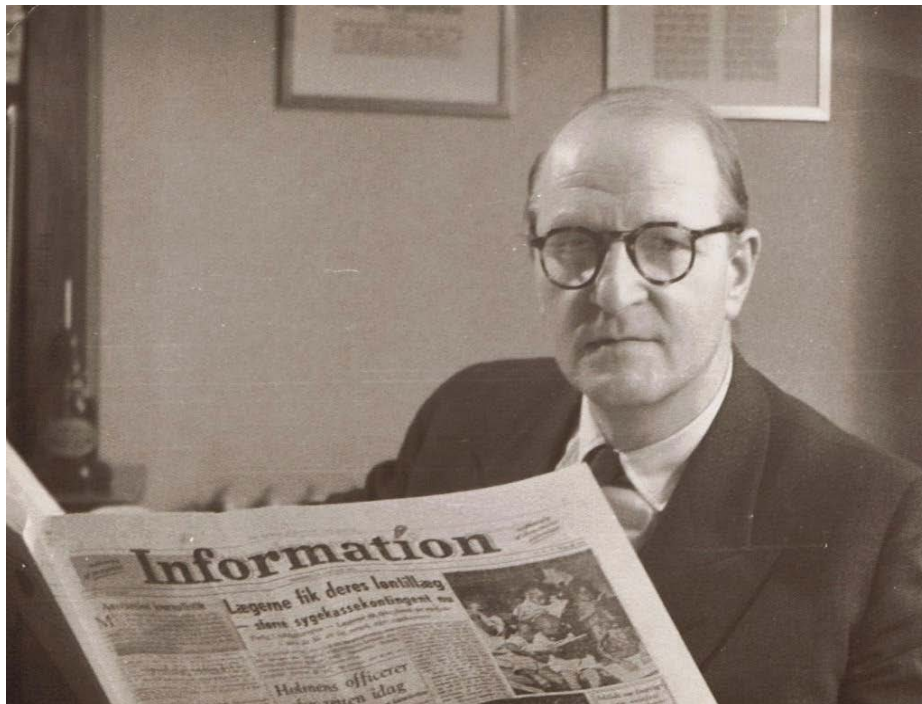
Det var på vej fra hende, endnu gående på Ordrupvej, jeg blev passeret af en stor bil, hvorfra der blev skudt vildt og voldsomt; så voldsomt, at jeg fór om hjørnet af Lindegaardsvej og smuttede ind ad en havelåge, ringede på i en villa og bad om at stå i ly et øjeblik. Fru Larson kunne senere forklare mig, hvad det var. Hun kendte jo fra barnsben hele kvarteret. Hun vidste også, at det var en Schalburgmand, der nu på det sidste var blevet så angst, at han nu kun på denne måde turde lade sig transportere ad Ordrupvej, når han skulle udendørs.

Så lad mig da slutte med den forunderlige 12. maj, da bedstefar overraskede os i den store skønne baghave, mens vi alle sammen vendte ryggen til havegangene, fordi vi var ivrigt optagne af at gøre alt fint i staudebedene, til hans eventuelt snarlige hjemkomst. Det var mildt solskin og majluft, og så hørte vi hans stemme. Den rolige dybe stemme, som I da heldigvis også kender, kære børnebørn. ”ja, kan man ikke komme ind ad dørene, må jeg vel kunne komme ind ad vinduerne!” Der stod han, i svensk tøj (svenskerne havde af hygiejniske grunde brændt alt fangernes habengut), men dog med de store tunge træskostøvler i en sejl garnssnor om halsen. Han kom hjem via sidste illegale rute over Øresund (formidlet af Thyge Hejlesen), blev sat af i Tuborg Havn og var ganske stille vandret gennem Charlottenlunds lyse, dejlige bøgeskov. Han var atter hjemme.

Se alt det her har jeg griflet ned af mit fyldte hjerte – endnu har jeg ikke læst det igennem – orker det knap nok. I vågne nætter. Dem får man nogen af, når man bliver ældre. Det har man altid sagt. Jeg har selvfølgelig bare aldrig bare troet, at jeg også skulle have

⁸⁸ Hans Michael Darum (død 1934) lå begravet der, 1947 Elisabeth Darum også Faster Mis. Gravstedet er nu sløjfet.

sådan nogen. Men altså, i vågne nætter, når tankerne kommer og går, om hændelser og begivenheder, om mennesker, jeg har mødt, om fremtiden for alle mine kære, da har jeg i fantasien skrevet noget strålende, dramatisk. Men det er gået mig som lille Tuk hos H.C. Andersen, om morgenen, da han vågnede, var bogstaverne akkurat lige så vinde og skæve som før. Eller som den lille Idas blomster, i Idas drøm var de dejlige, friske og levende, om morgen triste. Sådan er det sikkert også her. Det er bare en opremsende fortælling om alt det, der tog en lang tid af den lille families tilværelse for mange år siden i Cherie. Men nu må I altså tage den som den er blevet. Det er hvert fald sandheden, hvert eneste ord.

Paul Holt i sit kontor Aarhus Seminarium 1952

Paul Holts egen ufuldendte beretning

Pt. Löderup Strand den 6. maj 1945⁸⁹

Kære Børn!

Det er min hensigt efterhånden at fortælle jer om alt, hvad jeg har oplevet siden min første arrestation Søndag d.29. august 1943. Jeg vil bestræbe mig på at berette så sandfærdigt som muligt; desværre er der allerede gået så lang tid, at det kniber for mig at huske enkeltheder, tilmed har min hukommelse lidt under fangenskabsopholdet, men alligevel vil jeg prøve på at samle det mest mulige sammen; jeg bliver næppe færdig nu, men vil så fortsætte ved senere lejlighed. Måske bliver beretningen noget rodet, fordi jeg på senere tidspunkter kommer i tanke om tidligere begivenheder og forhold. Det kniber også at koncentrere mig, og jeg har ikke tålmodighed til det stille uaktuelle skriveri. Jeg plejer altid at skulle skrive i forbindelse med en bestemt begrænset opgave, en artikel, boganmeldelse, afhandling, en bog o. lign. Dagbøger har jeg kun rent undtagelsesvist kunnet føre, der har ikke været tid dertil; endvidere har jeg, som Jørgen Staffeldt udtalte til Gestapo i sit sidste forhør, mens han endnu sad i Vestre Fængsel, ikke evner til illegal virksomhed og har derfor ikke heller kunnet skrive hemmelig dagbog under mit fængselsophold eller få smuglet beretninger ud. Det hviler derfor på min hukommelse.

Den 29.august 1943 holdt Mik os vågne en del af natten. Kl. 4 blev jeg ringet op fra Politigården. På stemmen kunne jeg høre, at det var Dr. Algreen-Petersens svoger, Paul Mogensen fra Rødovre; han gjorde på det tidspunkt C. B. tjeneste på Politigården og var et ivrigt medlem af Dansk Samling. Han havde tidligere givet gode oplysninger; f.eks. da det danske politi skulle arrestere Vilh. la Cour (anden gang), så han ordren til arrestation i fjernskriveren [?], ringede til mig, hvorefter jeg ringede til Arne Sørensen i Birkerød og han averterede straks Vilh. la Cour, der således vidste besked, inden politiet kom, og det havde endda så travlt, at ikke engang havde nået at få en skriftlig arrestordre med. D. 29/8 ringede han altså til mig og meddelte, at nu havde tyskerne besat Slotsholmen og "Sorgenfri". Jeg

⁸⁹ Afskrift af en fotokopi af fars håndskrevne fortælling om sine egne oplevelser, som Libbe har fået af Grete. Desværre slutter den med Horserød-interneringen. Den er skrevet dels under opholdet i Røde Kors karantæne-lejren Löderup uden for Ystad dels under rekreatiønsopholdet på Turebylund. Omfang 18 s. Retskrivning er moderniseret. De fleste personer, der nævnes, har kunnet identificeres ved hjælp af diverse databaser og opslagsværker. De mest anvendte har været: "modstandsdata-basen" www.modstand.natmus.dk og <http://denstoredanske.dk/> Desuden Bo Bramsen: Blandt 100 Gidsler i Horserød 1943. (Aschehoug 1996) i noterne henvises blot til "Bramsen"

spurgte, om tyskerne havde påbegyndt arrestationer, men det vidste han ikke noget om. Allerede inden var vi blevet forstyrret af trafik i Jægersborg Allé, og Inger (mor) løftede gardinet op og sagde, at det var nogle store, mørke lastbiler, som kørte ad vejen. Straks efter Mogensens opringning telefonerede jeg til Birkerød, til Arne Sørensen, fik Ninna S. i telefonen og meddelte, hvad jeg havde erfaret. Senere fik jeg at vide, at Arne allerede den 28. var ”gået under jorden”, fordi han var klar over, hvad der forestod og hvad han selv skulle gøre, nemlig tage kraftig del i en ”Illegal” kamp mod tyskerne og derfor ikke måtte lade sig tage af dem. Noget senere fik han derfor også evakueret Ninna og børnene til Sverige, for at han kunne stå helt fri i denne kamp. Umiddelbart efter at jeg havde talt med Nina, ringede jeg til Egil Barfod og til Jørgen Staffeldt for at meddele dem det samme. Derpå overvejede jeg et øjeblik, om jeg skulle forsvinde, eventuelt tage min cykel og fare ned til Thurebylund. Men jeg mente Nej, det ville medføre at jeg skulle leve under jorden, og jeg kunne i det øjeblik ikke [se], hvad jeg kunne gavne dermed; muligvis var der også en stor risiko forbundet med et sådant forsøg, men den tillagde jeg dog ikke så stor betydning i det øjeblik. Jeg gik derfor i seng igen.

Men ca. 4½ hørte vi begge en stor bil bremse hårdt op foran vor havelåge (og i lange tider derefter fremkaldte lyden af bilbremses, særlig om natten, uhyggefølelser). Mor gik igen til vinduet og så nogle mænd med lommelygter gå ind ad havegangen. Jeg bemærkede: ”Så, nu kommer de for at hente mig.” Et øjeblik efter blev der ringet energisk på yderdøren. Inger tog sin blå slåbrok på og gik ned for at lukke op. Jeg hørte tunge skridt op ad trappen. Det tyske politi var i vort hus, to civilklædte personer fulgt af et større opbud af politisoldater. Den ene af de civilklædte var dansker, den anden kunne kun tale et meget gebrokkent dansk. Den sidste var lederen. Med lygte i den ene hånd og revolver i den anden kom han ind i vort soveværelse, sikrede sig, at jeg var lektor Paul Holt og erklærede mig derpå for arresteret. Jeg spurgte hvorfor. Han svarede, at det vidste jeg. Jeg benægtede det. Han svarede på grund af min engelskvenlige indstilling. Arrestationen skulle ikke vare længe, måske 24 timer, jeg skulle blot svare på nogle spørgsmål. Han afsøgte mit tøj i garderobeskabet for våben. Jeg smilede ved tanken, at jeg skulle have våben. Han svarede: ”Ja, Hr. Holt kämpft mit geistigen Waffen”⁹⁰. Derpå pålagde han mig at tage tøj på, ikke for

⁹⁰ Et eksempel på ”geistige Waffen” ganske vist fra 1944 kan man finde i Jørgen H. Barfod: København Kampklar (1968): ””Der skete en besættelse af biografernes ind- og udgange og af biografernes operatørrum. Filmen blev afbrudt og i stedet vistes et billede på filmslærredet af en rædselsslagen Hitler med en bi på næsen klemmt mellem to

tyndt, men heller ikke for ringe. Under den i øvrigt meget overfladiske ransagelse, så han alle vore børn og mormor, og han pålagde mig at sige, at jeg ikke ville blive skudt og ville blive behandlet anstændigt. Et enkelt "illegalt" blad (Meddelelse om en eksisterende tysk fredsorganisation rettet mod Hitler) fik han fat på, men sagde blot, jeg skulle brænde det og sige til min kone, at hun skulle brænde dem, hvis der var flere af den slags i huset. Det fik [jeg] imidlertid ikke lejlighed til. I mellemtiden havde mor hentet en gammel overfrakke i skabet på loftet (stadig ledsaget af den meget nervøse og ængstelige danske ledsager) og fik smurt lidt morgenmad til mig. Nede i hall'en stod nogle svært bevæbnede tyske soldater. Deres spænde har som bekendt inskriptionen "Gott ist mit uns". Formodentlig var det årsagen til, at mor bemærkede: "Ja, Gott ist mit uns in Dänemark."⁹¹ I var alle sammen (undtagen Mik) meget betagne, I græd mere eller mindre alle sammen, også mormor, men I var i virkeligheden rolige og tapre, der var intet hysteri, og Lisbet sagde til mig, da jeg skulle sige farvel til hende: "Du tror jo på Gud, Far!" og det var et godt ord at få til afsked. Mor var på én gang bevæget, stolt og værdig i sin holdning over for den tyske værnemagts repræsentanter.

Lige inden vi tog af sted, spurgte politimanden, om vi var jødiske. I betragtning af både mors og min egen meget tydelige nordiske type, forekom spørgsmålet mig latterligt. "Det kan De da selv se," svarede jeg. Han undskyldte sig derefter med, at i Danmark var der så mange blandede. I øvrigt var hans optræden i betragtning af situationen anstændig, det var tydeligt, at mors holdning og fremtræden gjorde et vist indtryk på ham.

Efter en rolig, men hjertelig afsked med mor og jer alle, gik jeg så den tunge gang ud til den ventende bil. Undervejs fik jeg at vide, at det var forbundet med livsfare at prøve flugtforsøg eller blot tale med de andre, som sad i bilen. Den ene af dem var Einar P. Foss⁹²

mure, som truede med at vælte ned over ham (Østfront og Vestfront). Samtidig afspillede en plade til publikum." Pladen var fremstillet på Egil Barfods foranledning og i teksten, der var forfattet af ham sammen med Anker Olesen [rejsesekretær i Dansk Samling og far til den senere udenrigsminister Kjeld Olesen] og Paul Holt, blev der bl.a. sagt." Allerede i januar [1944] besluttede Danmarks Frihedsråd at indstille sabotagen indtil videre. Nogle vil måske mene af skræk for Gestapo, nej den lider vi ikke af. Men vi fører krig allerede i dag. Stikkere og mænd i fjendens sold må derfor lade livet. Krigen er snart forbi, det sidste stød er ved at blive sat ind, her skal vi alle være med, vær derfor beredt, ti stille med alt, hvad der gavner tyskerne, fortæl aldrig politi eller værnemagt, hvor de se eller hører om våben. Pral ikke med viden om frihedskampens forskellige former." Hele teksten med karikaturen af Hitler blev i øvrigt gengivet i det illegale blad "Danske Tidende". Tyskerne lukkede til gengæld biograferne i København for en periode. (op. cit s.36-37)

⁹¹ Faktisk står der kun "Gott mit uns" på de tyske militær-bæltespænder. Det gør en forskel at bruge konjunktiv (sei) i stedet for indikativ (ist), som far fortæller. Men i den givne situation ret underordnet.

⁹² Einar P. Foss (1893-1967) 1940 – 1945 Direktør og bestyrelsesformand i F.L. Schmidt & Co. 1935-1957 Kasserer for Det konservative Folkeparti. 1943-1953 medl. af landstinget, 1953-57, 1960-1964 medl. af Folketinget.

(fra F.L. Schmidt & Co, hovedkasserer for det konservative Folkeparti). Det var en kold, klam og fugtig augustomorgen. I tavshed kørte vi derpå videre efter mere bytte; men næste sted var der ingen hjemme. Tyskerne forsøgte ikke at trænge ind i den pågældende villa med vold, men kørte blot videre, og vi standsede endelig foran en skole, som jeg senere fik klarhed over, var Alsgades kommuneskole på Vesterbro.

Mandag d.7.maj.

Begivenhederne ruller videre. I dag har vi fået meddelelse pr. radio om samtlige tyske troppers kapitulation også i Norge. Det giver uro i blodet at sidde stille uvirksom her, medens et nyt Danmark er ved at tage form, og Arne Sørensen er begyndt sin gerning som kirkeminister i den ny regering. Faster Inger har i nat kl. 2 haft telefonisk forbindelse med mor, som har meddelt, at ”Jacob”⁹³ allerede har aflagt besøg efter sin ankomst til København. Desværre er der her i lejren et tilfælde af tyfus eller plettyfus; det bevirker, at karantænetiden forlænges med 4 dage; det bliver drøjt at skulle være her så længe endnu, selv om de stedlige svenske myndigheder og lotter er mageløst hjælpsomme imod os.

Men tilbage til beretningen.

Vi blev ført ind i en sal i skolen; vi var unægtelig noget trykkede ved situationen, men efterhånden lettede det, da [jeg] så de mange kendte ansigter: Pastor Gunnar Engberg⁹⁴, sekretær Aage Falk Hansen (”De arbejdsløses ven”), prof. Hal Koch, redaktør Thomsen

⁹³ ”Jacob” er sandsynligvis Erik Jacobsen, fangetalsmanden fra Versen, omtalt i Morgenbladets interview 16. Maj 1945 (se s.52, 67f.)

⁹⁴ I alt blev omkring 120 opinionsdannere interneret. *Gunnar Engberg* (1872-1951) præst, markant leder inden for mange grene af det kristne ungdomsarbejde (KFUM) Igangsatte også en indsats for de arbejdsløse sammen med Aage Falk Hansen. Sognepræst ved Kastelskirken indtil 1944. Kirkelig konsulent for Danmarks Radio m.m. *Aage Falk Hansen* (1895-1977) cand.teol. Sekretær for KFUM, men særlig kendt som iderig (ulønnet) leder af det kirkelige arbejde for arbejdsløse. Kirkelig redaktør på Berlingske Tidende. *Hal Koch* (1904-1959) prof. i kirkehistorie, initiativtager til og formand for Dansk Ungdomssamvirke. *Redaktør Thomsen*. (1892-1966) sognepræst, chefredaktør på Kr. Dagblad 1942-1945. *Egil Pagh Barfod* se note 17 i Inger Holts beretning. *Else Skouboe* (1898-1950) skuespiller, fejrede store succeser på særlig københavnske teatre i 1930'erne og 1940'erne sammen med *Henrik Bentzon* (1895-1971). *Prof. dr. med. Warburg* (1892-1969) 1931 prof. i intern medicin ved Københavns Universitet. *Sam Besechow* (1911-2001) skuespiller, leder af Riddersalen, flygtet til Sverige efter interneringen. *Max Friediger* (1884-1947) Overrabbiner. Deporteret fra Horserød til Theresienstadt, men overlevede. *Carl Bertel Henriques* (1870-1957) medlem af den faste voldgiftsret 1910-1943, medlem af Retsplejeudvalget 1919-1946. Han var alvorligt syg ved ”Indbringelsen” og blev takket være Prof. Warburg snart sendt på hospitalet med ambulance (Bramsen s. 56) Undslap til Sverige i efteråret 1943. *Poul Sabro* (1897-1984) journalist, revyforfatter mm. *Ernst Christiansen* (1891-1974) Journalist, politiker, minister. Første formand for DKP, men fra 1927 socialdemokrat (trods en vis modstand fra Staunings side) min. u. portefølje i reg. H.C. Hansen 1955-1957. *Frederik Schyberg* (1905-1950) teaterkritiker, medarb. v. Politiken 1937-1950,. *Niels Hasager* (1888-1969), 1938-1958 ansvarshavende red. Politiken.

(”Kristeligt Dagblad”); fra Dansk Samling var der foruden mig kun Egil Barfod. I øvrigt en broget skare: den kendte skuespillerinde fru Else Skouboe og hendes ven skuespiller Henrik Bentzon, prof. Med. Warburg, skuespiller Sam Besekow, overrabbiner Friediger, Mosaik Trossamfunds formand højesteretssagfører Henriques (blev indbragt om aftenen), Poul Sabroe (”Den Gyldenblonde” i ”Politiken”) Ernst Christiansen (fra ”Socialdemokraten” og radorådet), dr. phil. Frederik Schyberg (fra ”Politiken”) chefredaktør Hassager (”Politiken”). Vi anede jo ikke, hvad tyskerne ville med os. Vi kunne hurtigt se, at de måtte have udsøgt en repræsentation for ”Intelligensen”; var vi gidsler for ro og orden? Vi lyttede efter, om der var kamp i gaderne, vi hørte enkelte skud; vi kunne også høre kirkeklokker og sporvogne, ligesom det elektriske lys fungerede; der var altså ikke generalstrejke. Og jeg vil ærlig indrømme, at jeg var ængstelig for virkningerne af en sådan. Der var synd at sige, at vi var en flok helte; jeg tror nok vi var temmelig nervøse alle sammen; i al fald var jeg ikke videre stolt ved situationen. Bevogtningen i salen bestod af nogle svært bevæbnede soldater, der var anbragt i salens hjørner. Salen blev efterhånden fuld. Hen på dagen fik vi middag fra det tyske militærkøkken, slet ikke ringe, betydeligt bedre end den anretning, jeg senere hen skulle lære at kende i tysk fangenskab, det blev meddelt, at vi kunne købe mad i den tyske kantine, og vist nok deraf opstod det rygte sig over hele landet, at vi selv skulle afholde udgifterne til vor forplejning

Som eksempel på nervøsiteten. kan jeg nævne, at jeg spiste nogle papirlapper, hvorpå nogle illegale personers navne og adresser var anført og at jeg lod blade fra min lommebog med navne og adresser gå i W.C. Det var overflødigt; vi blev aldrig visiteret og ikke berøvet vore papirer. Egil Barfod var fra først af ganske rolig og tilsyneladende helt upåvirket, ligesom han også - I modsætning til mig – altid bar sit D. S. emblem åbenlyst.

Tiden faldt os lang. En enkelt, redaktør Arboe Rasmussen⁹⁵ (”Ekstrabladet”) fik et nervøst sammenbrud af bare skræk, lå bare på en bæk, fuldkommen borte, og blev ført til et hospital. Hans optræden eller mangel på samme blev ikke nogen anbefaling for ham, han mistede enhver anseelse blandt os andre. For at finde på noget, kom spillekortene i gang, og autografjageriet tog sin begyndelse. I mangel af papir fik man folk til at skrive navne på lommeværklæder. Ret hurtigt fandt man på at skrive navnene i bøger, hvilket i de følgende

⁹⁵ Arboe Rasmussen (1893-1967) 1936-1946 chefred. Ekstrabladet. Hans søn Jørgen Arboe-Rasmussen (1925-1945) var med i illegal bladvirksomhed fra 1943. Forrådt af en kollega og dræbt af en HIPO mand 5/2 1945. Se www.modstand.natmus.dk

dage blev en mani, der for øvrigt holdt sig til Frøslevlejrens sidste dage.

Vi blev trætte og søvnige. Endelig havde tyskerne fået fat i madrasser og tæpper og vi blev delt i tre afdelinger, en lille bestående af de få damer, og to af mændene, delt imellem to gymnastiksale.

I øverste etage kom Barfod og jeg til at ligge. Da der de følgende dage stadig kom nye til var vi til sidst ca. 70 mennesker stuvet sammen i vor sal. Den gang syntes vi, det var skrækkeligt: kun eet toilette og et vaskested! Med senere erfaringer in mente var indkvarteringen ikke værst. Jeg lå imellem Ernst Christiansen og Haakon Falke (cand.teol.)⁹⁶ og Gunnar Engberg og rektor Einar Torsting⁹⁷ lå også i nærheden. Af de andre [i] salen kan jeg nævne Sven V. Knudsen ("Svend Spejder", direktør for den internationale Penne-Venne-organisation)⁹⁸, den Gyldenblonde, Bertolt (fra Radiorådet)⁹⁹, Schyberg, Kjeld Abell¹⁰⁰, Soya¹⁰¹, Gunnar Nielsen (Journalistforening el. forbundet)¹⁰², Grosserer Bjørner (Sø- og Handelsretten, Retsforbundet)¹⁰³, der sammen med Svend V. Knudsen begyndte på at organisere vort lille samfund, således at vi fik en bestemt fremgangsmåde ved rengøring og nummerorden ved besøg på W.C. Og i vaskerummet. I øvrigt fik vi nogle vandfade sat ind, men kun lidt vand. Ole Bjørn Kraft¹⁰⁴, V. Fibiger¹⁰⁵ og flere konservative fremtrædende var også sammen med os, f.eks. prof. Hvidberg¹⁰⁶, prof. Albert Olsen ligeledes.

⁹⁶ *Haakon Falcke* Sognepræst ved Eliaskirken (København) i 1953. Løsladt fra Horserød 28/9-1943 "...og Falcke skal præstevies. Falckes nærværelse skyldes jo "stud. teol.", så nu er der altså "gået hul på studenterpressen" (Bramsen s. 120) Studenterne ved de forskellige fakulteter udgav hver deres fagblad, som under besættelsen i lang tid kunne være temmelig frimodige – og provokerende for besættelsesmagten. Bramsen havde været aktiv medarbejder ved juristernes fagblad.

⁹⁷ *Einar Torsting* (1893-1951) 1933- rektor Ordrup Gymnasium. Mange år med i FDFs ledelse, i en periode medl. af Menighedsrådet i Ordrup. Han boede på Jægersborg Alle 23. Omtales ikke af Bo Bramsen.

⁹⁸ *Svend V. Knudsen* (1896-1989) lektor ved Gl. Hellerup Gymnasium, Fodboldspiller (AB og landsholdet), spejderleder (DDS) bl.a. med til at tilrettelægge jamboreen i Ermelunden 1924.

⁹⁹ *Oluf Bertolt* (1891-1958) Socialdemokrat, 1930 sekretær for AOF, 1926 medlem af Radioprogramudvalget mm .Løsladt allerede 10/9 1943.

¹⁰⁰ *Kjeld Abell* (1901-1961) cand.polit. Teatermalers, dramatiker ("Melodien, der blev væk" 1934; "Anna Sophie Hedvig" 1939)

¹⁰¹ *Carl Erik Soya* (1896-1983) forfatter og dramatiker. 1942 arresteret og fængslet for bogen "En Gæst" (1941), flygtet til Sverige

¹⁰² *Gunnar Nielsen* (1889-1969) 1929-1954 journalist ved Politiken. 1938-1953 formand for Dansk Journalist Forbund.

¹⁰³ *Bue Bjørner* (1902-1950) Søn af de kendte retsstatspionerer (Henry George Selskabet) J.L. og Signe Bjørner. Trådte ind i faderens trælastfirma far 1933 med titel af grosserer. Fulgte også i forældrenes fodspor i Retsforbundet.

¹⁰⁴ *Ole Bjørn Kraft* (1893-1980) 1932 udgav i 1932 "Fascismen-historie-lære-lov", som virkede ret venlig overfor fascismen. 1926-1964 medl. af Folketinget for Det Kons. Folkeparti, 1944 udsat for nazistisk attentat. 1945 forsvarsmin. i befrielsesregeringen.

¹⁰⁵ *Vilhelm Fibiger* (1886-1978) 1920-1957 Medl. af Folketinget. 1940-1942 kirkemin. 1937-48 Form. for Det Kons. Folkeparti

¹⁰⁶ *Flemming Hvidberg* (1897-1959) dr. teol. 1941-1950 Prof ved Københavns Universitet. Samme år medl. af Det Kons Folkeparti. 1943 medl. af Folketinget.

Vi fik hurtigt et arrangement med underholdning sat i system. Den Gyldenblonde causerede og arrangerede sammen med landsretssagfører Tage Carstensen¹⁰⁷ (den gang Det danske Spejderkorps) o. lign. Prof. Warberg holdt et foredrag om "Hjertet" på samme tidspunkt, som han skulle have holdt det i radioen; Kjeld Abell indledte en diskussion om dramatisk kunst el. også var det Schyberg, Soya deltog naturligvis i diskussionen. Vi havde Hvem, Hvad, Hvor-konkurrence imellem et hold politikere og vælgere, lærere (professorer) og elever o. lign. Humøret blev efterhånden godt, således at de tyske skildvagter også morede sig og var noget desorienteret over disse fangers uforknytte holdning.

Vi fik næsten hver dag en gårdtur, hvor der tilmed blev lavet morgengymnastik.

Vi fik hurtigt forbindelse til vore hjem, i løbet af et døgn var de underrettet, dog ikke af tyskerne, som de havde lovet ved anholdelsen, men af os selv. Det var direktør Einar Dessau fra Tuborg-fabrikkerne¹⁰⁸, som allerede om mandagen fik telefonisk forbindelse med sin reklamechef, Kraft¹⁰⁹, der så atter lod oplysningerne gå videre. Han fik også fabrikken til at sende øl til os, to flasker pr. mand, og da "Stjernens" direktør¹¹⁰, som også var arresteret, ikke ville stå tilbage, sørgede for det samme, havde vi rigelig drikke, indtil tyskerne standsede det, fordi de påstod, at der var smuglet snaps ind ad den vej. Vi fik også rigeligt med andre gode sager, lækkerier, tobak, nogle fik smørrebrød fra Davidsen¹¹¹; men det forbød tyskerne også, og vi måtte nøjes med den grove og lidet velsmagende tyske soldaterkost.

Henrik Bentzon kom hurtigt ud. Han skulle slet ikke have været arresteret, men fulgte frivilligt med frue Else Skouboe. Han lod meddelelser gå videre til vore familier og snart opnåede vi besøg og pakker med forskellige fornødenheder.

Mor kom også. Trods den tilstedeværende danske tolk (vist nok en forhenværende

¹⁰⁷ *Tage Carstensen* (1897-1985) Fremtrædende leder i DDS i 1920'erne. 1932 grundlagde han spejdernes og væbnernes blodbonkorps.

¹⁰⁸ *Einar Dessau* (1892-1988) 1919 underdirektør, 1929 direktør for Tuborg-koncernen. Efter interneringen i 1943 flygtede han til Sverige.

¹⁰⁹ *Henrik Kraft* (1904-1985) Informationschef på Tuborg havde organiseret et illegalt informationsnetværk først internt i Tuborg koncernen siden mere bredt og til udlandet (f.eks. til den britiske kontakt i Stockholm) Deltog i flugtorganisationen i efteråret 1943. Han fortsatte sin virksomhed under dækningsnavn "Leo" efter i december 1943 at være flygtet til Sverige. Der gik han ind i "Dansk-Svensk Flygtningetjeneste". Hans samarbejde med Børge Outze var en del af grundlaget for "Information" se <http://www.kb.dk/da/nb/tema/historie/illegale/28/index.html>

¹¹⁰ *Bryggeriet Stjernen* var en af arbejderbevægelsens kooperative virksomheder grundlagt 1902, nedlagt 1964. Direktør for "Stjernen" er ifølge Bramsen *Peder Nørgaard* (1895-1973) 1933 underdirektør for "Stjernen". 1945-1960 administrerende direktør. "Direktøren for Stjernen, Peder Nørgaard ... blev hjemsendt - i bil" (Bramsen s.77)

¹¹¹ *Davidsen* den berømte københavnske smørrebrødsforretning og restaurant blev grundlagt af Oskar Davidsen i 1888. Den findes stadig, og ledes i dag af femte generation Ida Davidsen

K.U.'er) fik jeg at vide, at Arne Sørensen var på fri fod, men ikke Robert Stærmose. Barfod havde også besøg af sin kone, som kunne give ham visse oplysninger. Jørgen Staffeldt var heller ikke taget. Heller ikke Ove Hoff. Han havde ikke været hjemme om natten, men tyskerne sagde, at de ville komme igen. Da han kom hjem, sad han rolig og afventede deres komme, men de udeblev, så han slap helt i denne omgang.¹¹²

Mor var naturligvis noget betaget af situationen, jeg også, men hun klarede den dog med samme værdighed og dygtighed, som senere hen. Imidlertid begyndte forhørene. Blandt de første var fhv. minister Fibiger, folketingsmand Kraft og Hal Koch.

Löderup Strand

9/5. 45.

Det gode omend kølige vejr fortsætter. Jeg har da fået læst lidt bl.a. Ollén: Kaj Munk¹¹³ og Alf Henriques¹¹⁴ samt en bog "Från Helvetes brevskola" af en englænder (1942) en psykologisk meget fin bog om fristelsernes rette metode og dermed en vejledning i dennes bekæmpelse.¹¹⁵

I går fik vi det lovede tøj så nu ser vi atter ud som normalt pænt klædte mennesker. Denne lejr er meget forskellig fra alle tidligere lejre. Her er en lille smule pigtråd omkring og bevæbnede svenske soldater som vagtposter for at passe på, at vi ikke bryder vores karantæne. I dag har jeg haft forbindelse med Bang Olsen¹¹⁶ i Lund, som meddelte mig, at "Våren" var parat til at tage mig ombord i Malmø på lørdag morgen. Han vil sørge for gennem Arne Sørensen, at jeg bliver kaldt tilbage pr. telegram til Kbhvn.

Tilbage til historien: Blandt de andre forhørte var Albert Olsen, Ernst Christiansen, prof. Hvidberg o. fl. Der herskede naturligvis en vis nervøsitet, navnlig var Kraft og Hvidberg præget deraf. Den sidstnævnte var meget bange, fordi Wesche¹¹⁷, der medvirkede ved de fleste af disse forhør, sagde at han havde fornærmet "Føreren" ved sin tale i K.U.'s

¹¹² Gad vide om ikke far husker forkert eller måske blander senere besøg i Horserød ind. For mor skriver i sin beretning s. 10, at hun ved første forsøg kun fik afleveret en pakke med fornødenheder, og i anden omgang slet ikke fik lov at komme ind.

¹¹³ *Gunnar Ollén: Kaj Munk, Dikterprästen som blev frihetshjälte* (Uppsala 1944)

¹¹⁴ *Alf Henriques: Kaj Munk* (1945)

¹¹⁵ Dansk udgave C.S. Lewis: *Fra Helvedes Blækhushus*. Oversat fra engelsk: *The Screwtape Letters* (1942)

¹¹⁶ *Bang Olsen* stud. teol. I modstandsdata-basen er registeret en nordjysk modstandsmand (kurer), som i 1943 flygtede til Sverige.

¹¹⁷ *Wesche* kan være Hans Wesche, dr. Bests sekretær. Blev arresteret i Hillerød ifølge "Helsingør Socialdemokrat 9/5 1945" se <http://www.befrielsenihilleroed.dk/udklipsamlingen.htm>
Bo Bramsen omtaler ham således: "En lille snusket mand med langt hvidt hår, kroget næse og indsmigrende – dansk – tunge præsenterede sig som Studienrat, dr. Hans Wesche." (Bramsen s. 59)

landslejr ved Hvidkilde samme sommer.

Så vidt man kunne forstå, var det meningen gennem disse forhør at få klarhed over de pågældende personers stilling i almindelighed til Tyskland og nazismen, derimod ikke konkrete handlinger. Vi kunne ikke blive klar over, hvorfor vi egentlig skulle holdes fangne. Var vi gidsler? Der kom stadig nye folk ind, men der blev også frigivet folk. Vi følte os i høj grad usikre og anede ikke, hvad der skulle ske med os.

Vist nok den følgende torsdag fandt den første overførelse til Vestre Fængsel sted. Blandt de overførte var Clemmensen¹¹⁸, formand for Kbhvns K.U., min tidligere elev fra ØG. Det gjorde et meget uhyggeligt indtryk på os alle.

Fredag morgen fandt et navneopråb sted; de ovennævnte skulle føres andet sted hen. Jeg spurgte en tysk vagt, om vi skulle hjem. "Vielleicht" svarede han elskværdigt, men da vi kom ned ad trappen og ud i gården holdt nogle transportbiler der, og vi blev læsset op i dem omgivet af bevæbnede soldater – mens vore hustruer og pårørende, fik vi at vide bagefter, - (som var kommet for at besøge os), fra opgange i overfor liggende ejendomme eller fra gaden [så på].

Hvor skulle turen gå hen?

¹¹⁸ Erik Haunstrup Clemmensen (1920-2009) student fra Ø.G. 1939. 1942-1947 formand for K.U. i København. I modstandsdata-basen oplyses det lidt anderledes: 29/8 1943 Alsgades Skole og indtil 28/11 Vestre Fængsel. 20/4 1944 atter Vestre Fængsel, Horserød indtil 19/5 1944. Modstandsdata-basen har lidt afvigende oplysninger, men Bramsen s. 171 bekræfter fars oplysninger.

p. 7. Søderup Strand. d. 6. Maj 1945.

Kære Børn!

Det er min kæreste efterhaanden at fortælle jer om alt, hvad jeg har oplevet siden min første arrestation Søndag d. 29. August 1943. Jeg vil berøtte mig for at kunne saa sandfærdigt som muligt; desværre er der allerede gået saa lang Tid, at det kniber for mig at huske Enkeltheder, tilmed har min Hukommelse lidt under Fængselsarbejdet, men alligevel vil jeg prøve paa at samle det mest mulige sammen; jeg bliver neppe færdig nu, men vil saa fortsætte ved senere Lejlighed. Maa det blive Beretningen noget rodet, fordi jeg paa senere Tidspunkter kommer i Tænk om tidligere Begivenheder og Forhold. Det kniber ogsaa at koncentrere mig; jeg kan ikke Taalmodighed til det stille, uaktuelle Skriveri. Jeg har tænkt at skulle skrive i Forbindelse med en trods begrænset Opgave, en Artikel, Programmeddelelse, Afhandling, en Bog o. lign. Dafrøen har jeg kun rent blødt skrevet kunnet gøre, der har ikke været Tid dertil; endvidere har jeg, som forigen Staffelet iaktgik til Gestapo i sit sidste Ørke, men har endnu saa i Vort Fængsel, ikke Evner til illegale Virksomheder og har derfor ikke kunnet skrive hemmelig Dagbog under mit Fængselsophold eller faa omgikts Beretninger til det. I vil derfor paa min Hukommelse.

11/5-45

Så lykkedes det ikke trods alle anstrengelser at komme med til faster Ingers fødselsdag¹¹⁹. I går havde vi landsfiskalen med frue og søn til afskedsgilde her i hytten. Vi havde "organiseret" kartofler, margarine, æg, chokolade, kager og marmelade. Det blev en hyggelig aften. De bedste organisatorer var stud. polyt. Sven Holm¹²⁰ og stud. mag. Axel Heltoft¹²¹. Hele dagen i dag er gået med at vente på besked angående hjemrejsen. Det er

¹¹⁹ Inger Cavallin (f. Holt) var født 10/5 1901

¹²⁰ Sven Holm (1920-2000) 1944-1945 Vestre Fængsel, Frøslev, Neuengamme, Dalum og Meppen, 20/4 1945 tilbage til Neuengamme. Formodentlig identisk med "farmaceuten", senere en kendt skikkelse i Danmarks Radio i 1940'erne og 1950'erne.

¹²¹ Aksel Heltoft (1922-1993) 14/1 1945 Neuengamme, 21/4 1945 Frøslev. Ud gav i 1948 "Polakken, Tre små Fortællinger" om oplevelser i Kz-lejren.

endelig ordnet således, at den stedlige læge godkender, at jeg tager herfra i morgen tidlig, egentlig en dag før karantænenes ophør (14 dage), men jeg skal køre direkte til Malmø og må ikke tage ophold undervejs – og bilen skal desinficeres bagefter! Sverige er et papirland! Nu håber jeg ikke, at der kommer flere hindringer. Jeg talte med Nina Sørensen til morgen, hun er kommet herover for at hente resten af børnene hjem. Vi skal med en båd lørdag formiddag kl. 10 fra Malmø. - Og så skal det virkelig gå hjemefter for alvor – næsten 11 måneder efter Gestapos sidste besøg.

Ja, hvor skulle turen gå hen her 3. september 1943? Vi havde jo set, at de tidligere bortførelser havde gået til Vestre Fængsel. Vi kørte ind ad byen til, nærmede os hovedbanegården. Skulle vi til Tyskland? Vi var ikke videre stolte. Men så gik turen nord ud, og vi blev klar over, at det måtte gælde Horserød. Det var smukt vejr og mange mennesker på gaderne. Vi stak hovederne ud så godt det lod sig gøre for at folk skulle kende os. Jeg mødte ingen bekendte. I almindelighed viste folk deres antityske indstilling ved slet ikke at se på fangetransporten.

Undervejs kom vi i snak med bevogtningsmandskabet; navnlig fik Falk Hansen en samtale i gang med sin sidemand, og vi mødte gennem disse soldaters udtalelser tydelige vidnesbyrd om krigstræthed. De havde selv kone og børn der hjemme, og dem ville de hjem til. De mente ikke, vi havde grund til at føle os forurettede af tilværelsen, de havde kun 14 dage om året til orlov, som de kunne tilbringe med familien, hvis den da ikke var omkommet ved luftbombardementerne. -

Vi kom så ud af bilerne med samt vores bagage, og midlertidigt anbragtes den i spisesalsbarakken, medens vi nød det smukke solskin i græsset udenfor, hvad der bekom os særdeles vel efter Alsgades Skoles støvede og lumre luft. Vi drøftede hvad meningen vel kunne være med at anbringe os her; d. 29. august var det lykkedes de fleste internerede kommunister at flygte, og vi skulle nok rykke ind i deres tidligere barakker. Skulle vi på tvangsarbejde i skoven? Gunnar Engberg så en sådan situation i møde med Ro, hans bror var nemlig distriktets skovridder, og det lykkedes ham da også med det samme at få en hilsen af sted til ham gennem en mand fra egnen, som kom med køretøj ind i lejren, hvor han tømte skraldespande o. lign.

I løbet af eftermiddagen ankom endnu et hold fra Alsgades Skole, og mellem dem var Egil Barfod. Vi slog os sammen og delte værelse i K 13, den barak i Horserødlejren, som lå

længst borte fra spisebarakken.

Vi fik almindelige jernsenge at ligge i og rigeligt med tæpper og lagener, værelset var udstyret med skab, bord, stole og en kakkelovn. På dørenes udvendige side anbragte vi vore visitkort og et kort med Carlsberg Bryggeriernes motto ”Laboremus pro Patria”. (Egil var assistent i det firma). På værelset var der i øvrigt elektrisk lys, i barakken var der et stort køkken med elektrisk varmtvandsbeholder, vaskerum og W.C.'erne. Alt i alt var forholdene hyggelige og i forhold til, hvad man senere skulle udsættes for, luksuriøse.

Egil Barfod fik ret hurtigt nogle billeder af sin kone og børnene op på væggen fæstet med tegnesøm, og jeg fulgte eksemplet og fik anbragt nogle fotografier, jeg havde fået i fødselsdagsgave af jer børn. De skulle senere følge mig gennem fængslerne.

Egil Barfod og jeg havde det godt sammen, og vi blev i vor Horserødstid nære venner.

De følgende dage kom der nye beboere i lejren, snart flere snart færre. Tyskerne samlede åbenbart efterhånden alle de internerede fra hele landet i Horserød, i begyndelsen var fangerne kun fra København.

Den organisation, som var blevet påbegyndt i Alsgades skole, blev nu udbygget mere. Vi valgte prof. Niels Nielsen¹²² (Studenterforeningens ledende senior d.å.) til formand eller præsident, og han fik ret til at forhandle med den tyske chef på vore vegne. Samme chef var i øvrigt stærkt interesseret i, at alt skulle gå så gnidningsløst som muligt, og den forbindelsesofficer, som han udnævnte, Zugmeister Blache, var også meget flink i sin optræden over for os¹²³. Det gjaldt for vagtposterne i almindelighed. I begyndelsen stod de én i hvert hjørne af den plads, som var inden for pigtrådshegnet; senere blev de opstillet uden for pigtrådshegnet, vist nok fordi man frygtede, at de skulle komme i for godt forhold til fangerne. Blandt soldaterne var der f.eks. croatere, der kun dårligt kunne tysk og ikke kunne

¹²² Niels Nielsen (1893-1981) prof. i Geografi ved Kbhvns Universitet 1939-64. Ledende senior i Studenterforeningen 1943-1945.

¹²³ Jäger. Hauptmann og Lejrchef i Horserød ”Vi havde det held at få en fornuftig og menneskelig lejrkommandant i gidsellejren. Det var Hauptmann Jäger, som vi allerede havde set et glimt af som ”Toilettwebel” i Alsgades Skole. Han var en lille smule imponeret over at skulle bevogte, hvad han selv – til vores udelte fornøjelse – kaldte ”die Köpfe Dänemarks” (Bramsen s. 73) Det har ikke været muligt at finde yderligere oplysninger om Hauptmann Jäger. Zugwachtmeister Blacha. Bramsen fortæller :”Han er barber og frisør, men kalder sig ”Haarwissenschaftler” og har været ved hæren siden 1936. Han har været med i Holland og Belgien og Estland og er ”troende tysker” om en hals, men alligevel en god mand for os i lejren. Han beundrer Hauptmann’en og forsikrer os om, at bedre lejrkommandant kunne vi ikke få.” (Bramsen s. 81) På internettet har jeg i øvrigt kun kunnet finde to hjemmesider, der anfører en Zug Wachtmeister Blacha. Den ene er polsk, den anden tjekkisk. I følge den sidste omkom en Wilhelm Blacha 4/5 1945.

fordrage tyskerne.

Lejrens næstkommanderende var Oberløjtnant, til daglig journalist og ikke nazist. Han konverserede sine fagfæller blandt fangerne med megen iver.

Af de danske blade var navnlig ”Berl. Tid.” og ”Politiken” repræsenteret, derimod ejendommeligt nok ikke ”Nationaltid.”. Dog kom dette blads litterære redaktør, konservativ folketingsmand Hakon Stangerup, en dag ind i Alsgades skole. Hans partifæller var ilde berørte ved hans indbringelse p.gr. af hans nazivenlige holdning; men han hyggede sig dog i deres selskab, den korte tid han var der og i Horserød.

Foruden en præsident valgte vi også et råd, som skulle bistå ham i arbejdet. Bl. medlemmerne af dette var red. Hassager (”Pol.”), Ole Bjørn Kraft (Konservative rigsdagsgruppe, formand), direktør Einar Dessau (”Tuborg”) og prof. Albert Olsen. Journalist Bo Bramsen (”Pol.”) var sekretær. Man nedsatte et særligt foredrags- og underholdningsudvalg: Landsretssagfører Tage Carstensen og prof. Hal Koch, endvidere en ”kirkelig leder”, prof. Hvidberg, medens dog den egentlige leder af denne virksomhed var Gunnar Engberg. Han sørgede for, at lejren blev forsynet med bibler og salmebøger.

Tage Carstensen var tillige leder af morgengymnastik og marchen frem og tilbage til spisesalen, og sammen med prof. med. Lundsgaard¹²⁴ rengøringschef.

Efterhånden fik vi også et udlånsbibliotek ved gaver fra forskellige forlag. Sam Besekow blev bibliotekar.

Fra Vestre Fængsel blev der overført enkelte, f.eks. den konservative folketingsmand Aksel Møller¹²⁵. Tillige kom der en hel del, som havde været indespærret dels i provinsen og dels i en skole i Hellerup. Fra Jylland kom Rob. Stærmose, red. af ”Vestkysten” i Esbjerg¹²⁶, prof. Blatt¹²⁷, Aarhus, prof. Stender-Petersen¹²⁸, Landstingsmændene Poulsen og Korsgaard¹²⁹, begge konservative m.F.

p.t. Thurebylund

¹²⁴ Einar Lundsgaard (1899-1968) prof. i fysiologi. Står i modstandsdata-basen reg. som ”Logivært”.

¹²⁵ Aksel Møller (1906-1958) 1939-1958 medl. af Folketinget. Modstandsdata-basen reg. ham for støtte til jødernes flugt. Fra efterår 1943 med i kontaktarbejdet mellem modstandsbevægelsen og politikerne.

¹²⁶ Det kan være Knud Ree, chefredaktør på ”Vestkysten” 1928-1970.

¹²⁷ Franz Blatt (1903-1979) 1930 docent, siden professor i klassisk filologi ved Aarhus Universitet

¹²⁸ Adolf Franz Emil Stender-Petersen (1893-1963) 1941 prof. i slavisk sprog og litteratur ved Aarhus Universitet

¹²⁹ Førstelærer Poul Andersen Poulsen medl. af Landstinget fra 1939. Han var også engageret i KFUM og medl. af menighedsrådet i Stenderup ved Krogager. Løsladt 5/10 1943. Bramsen tager rimeligvis fejl, når han i sin Alfabetisk fortegnelse over 29.august-gidslerne i Horserød kalder ham ”Kroejer, Krogager” (138, 187)

Søndag den 27. maj 1945

Efter nogen tids forløb har jeg endelig fået lejlighed til igen at tage fat på beretningen. - Der kom for øvrigt nye hindringer for min hjemrejse fra Sverige. c. kl. 10 aften havde jeg telefonforbindelse i Löderup med Bang Olsen i Lund; han meddelte, at han lige havde fået besked fra Nina Sørensen, at hun havde fået meddelelse fra sin mand, at al indrejse til Danmark fra Sverige var standset og den båd, som skulle gå fra Malmø lørdag den 12. maj, ikke ville gå af sted. Nina Sørensen kunne ikke en gang selv få diplomatpas. Det kunne ikke nytte, at jeg kom til Malmø; desværre havde det været umuligt for ham at få afbuddet sendt til alle 29, som skulle med denne båd. - Da jeg meddelte landsfiskalen dette, rådede fruén mig til, nu da jeg havde fået tilladelsen til at forlade karantænelejren, at tage af sted næste morgen til Malmø. Det ville altid være lettere at ordne en hjemrejse derfra end fra Löderup. Jeg fastholdt derfor min beslutning, og næste morgen kl. 6.30 var der en bil efter mig.

Stud. polyt. Sven Holm havde kogt tre æg til mig, så jeg fik et godt morgenmåltid. Sammen med mig fulgte en tyveårig ung gymnasiast, Mogens Christensen¹³⁰ fra Gl. Hellerup Gymnasium. Han havde været arresteret i 20 måneder og været i Sachsenhausen, inden han kom til Neuengamme, men var alligevel helt rask. Han var nu blevet kaldt hjem pr. radio til sin broders dødsleje; broderen havde han truffet i Neuengamme, hvor han havde pådraget sig tyfus; han var blevet ført til Sverige, men på grund af sygdommen atter ført tilbage til Danmark. Thyge Heilesen på det danske legationskontor i Malmø havde lovet at bringe hans papirer i orden, så han kunne komme hjem lørdag.

Vi startede altså fra Löderup Strand og i det skønneste vejr gik turen først til Ystad, hvor jeg fik hilst på Inger og Sam og alle deres fem drenge og så deres nye hus udefra. Det var meget kort, men Inger gav mig en æske god chokolade med til børnene hjemme, ellers havde jeg ikke fået den meget efterspurgte vare med mig.

Vi nåede til Malmø o. kl. 9 og kørte rundt i byen for at finde hotel "Adlon", hvor fru Nina Sørensen, Harald Høgsbro¹³¹ m.fl. boede. De var væk, og ingen på hotellet vidste, hvor de var. Ganske tilfældigt fik jeg forbindelse med nogle danskere, som skulle tilbage med

¹³⁰ Mogens Christensen har ikke kunnet identificeres i modstandsdata-basen

¹³¹ Harald Høgsbro (1903-1974) Landsretssagfører, mangeårigt medl. af Dansk Samlings ledelse (også efter 1947), flygtet til Sverige august 1944. Købte i 1951 Dronninglund Slot, som han satte i stand og overdrog til "Marie E. og Harald Høgsbros fond til bevarelse af Dronninglund Slot".

Hendils rute¹³². Jeg tog chancen og tog ned til havnen, men det var umuligt at komme af sted. Jeg havde ingen papirer og det danske politi, som overvågede transporten havde ikke fået nogen meddelelse om min afrejse. Jeg havde i et brev til Sam bedt ham give Nina Sørensen instruktionerne, så hun kunne få sin mand til at telegrafere, at jeg skulle komme tilbage. Derved havde hun fået meddelelse om, at jeg ville komme til Malmø trods afbuddet. Det var derfor en stor skuffelse, at jeg intet så til hende.

Da vi forgæves havde søgt at komme med Hendils båd, kørte vi til Grand Hotel for at opsøge Thyge Heilesen. Han var til stede og havde de fornødne papirer til Mogens Christensen. Jeg havde ingen papirer og han beklagede, at han ikke i forvejen havde fået at vide, at jeg skulle over, imidlertid skulle han nok sørge for at det skete – og han betalte bilen, hvis taksameter havde snurret livligt livligt nu i nogle timer, det blev c. 100 kr. for den tur.

Mens vi talte om min hjemrejse, dukkede en forvirret mand pludselig op på hotelværelset. Det var Bang Olsen, som i huj og hast var kommet fra Lund. Han bortførte mig aldeles omgående, Mogens Christensen fulgte stadig med; vi kom ned til havnen, kom i en fart om bord på en kutter, hvor Nina og hendes to mindste børn, Karen og min guddatter Lise var. Da Nina fik at vide, at jeg var i byen, forlangte hun, at jeg kom med, de øvrige passagerer måtte blive tilbage.

Det blev et meget hjerteligt gensyn efter den lange tids adskillelse og den hårde kamp; og hvor var alt blevet anderledes?

28/5-45

Nu var Arne blevet kirkeminister og foruden ham var endnu en D.S.-mand i regeringen, Juul Christensen¹³³! Dansk Samling var ”anerkendt”

Sejlturen gik glat. Øresund var spejlblank, og vi nåede hurtigt Tuborg Havn, hvor vi steg i land uden formaliteter af nogen art. Nina og jeg skiltes, Mogens Christensen tog en sporvogn indefter, medens jeg tog en linie 14 til Charlottenlund. Derfra gik jeg gennem den udsprungne bøgeskov – Ih, hvor jeg nød den spadseretur! - ad Jægersborg Allé hjem til

¹³² *Leif Bøving Hendil* (1898-1961) redaktør (Ekstra Bladet), medvirkede til organisering af flugtruter over Øresund efterår 1943, 30/9 1943 leder af ”Dansk Svensk flygtningetjeneste”, der organiserede et fast, stabilt illegalt rutenet over Øresund.

¹³³ *Kristen Juul Christensen* (1898-1977) gårdejer i Tvede ved Randers, min. uden portefølje i befrielsesreg. maj – okt. 1945

”Cherie” uden at møde en eneste bekendt. Huset var som uddød; der var ingen, der ventede mig. Først da jeg var kommet omkring huset, opdagede Inger mig. - Vi græd af glæde! Børnene kom til – undtagen Anna Sofie, der netop den dag var taget til byen for at ”hilse på Montgomery”, der netop den dag kom til København. Flaget var hejst, for første gang (undtagen til kongens 70 års fødselsdag¹³⁴) siden 9. april.

Det var vidunderligt atter at være hjemme, det jeg havde drømt om så mange gange under mit fangenskab. Det var med hjerterne fulde af tak – og øjnene fulde af tårer – at vi kunne samle os til bøn, da vi havde sat os til bords i den velkendte, smukke spisestue og det kønt dækkede bord! Gud ske lov for alle Hans gode gaver!

Og nu skulle livet til at begynde igen under ”normale” former.

Nu tilbage til Horserød.

Dagen gik med samtaler, diskussioner, underholdninger og spisning.

Hver formiddag lige efter morgenspisningen havde vi en kort andagt. Det var Fibiger, som tog initiativet. Ledelsen gik på omgang mellem teologerne og nogle lægfolk. Den bestod i en salme, et stykke fra Bibelen, en fri bøn, Fadervor og en salme til afslutning. Robert Stærmose havde den smukkeste form, han tog trosbekendelsen med. Tilslutningen til disse andagter var jævnt god, de blev afholdt i en af barakkernes samlingsstuer. De konservative brillerede ved deres tilstedeværelse, selv om de i det daglige absolut ikke lagde nogen gudelighed for dagen.

Om eftermiddagen efter eftermiddagskaffen, som vi fik bragt ud fra køkkenet og fik anrettet i fri luft (Vejret var næsten hver eneste dag strålende) var der enten underholdning (grammofonmusik), oplæsning (Sam Besekow, Cai M. Woel¹³⁵, Soya, Viggo F. Møller¹³⁶, Kjeld Abell) el. diskussioner. Dr. Leunbach¹³⁷ indledte en gang en drøftelse af hans teorier ang. sexualhygiejne og -etik. Det blev en meget hed diskussion, hvor jeg optrådte meget skarpt imod ham. I denne diskussion, som i så mange andre, var det altid Indre Mission, der

¹³⁴ 26/9 1940

¹³⁵ Cai M. Woel (1895-1963) forfatter, forlægger (Woels Forlag 1923) en af initiativtagerne til Dansk Forfatterforbund 1942.

¹³⁶ Viggo F. Møller (1887-1965) 1914-1942 ansat i forsikringsbranchen, men mest kendt som digter og redaktør (”Vild Hvede”), forlagskonsulent hos Gyldendal. Han havde i ”Vild Hvede” udgivet et digt (”Neger”), som den tyske besættelsesmagt havde fundet stærkt provokerende. Han har selv fortalt om denne sag i ”Seks uger i Horserød” (1945). Var 1940-1942 gift med Tove Ditlevsen.

¹³⁷ J.H. Leunbach (1884-1955) læge, medarbejder ved ”Socialdemokraten” fra 1925 ivrig fortaler for prævention, abort og seksualoplysning. Blev i mere konservative kredse opfattet som meget kontroversiel.

måtte holde for p.gr. af sit snæversyn og hykleri og livsfjendskhed. Jeg måtte gang på gang forsvare dette arbejde, som jeg fra barndom og til denne dag har lært at elske så højt. Jeg fik indtryk af, at man i almindelighed identificerede Indre Mission og levende kristendom. Grundtvigianisme og Oxford'erne¹³⁸ lagde man så godt som ikke mærke til.

En enkelt gang indledte jeg en diskussion om historiesynet. Prof. Hal Koch, Blatt, Stender-Petersen, folketingsmedl. Bøgholm¹³⁹ deltog i diskussionen, og også Einar Dessau. Derimod kan jeg ikke huske, om C.P.O. Christiansen¹⁴⁰ var med.

Gunnar Engberg og Falk Hansen var næsten aldrig med til disse møder, de var, navnlig Gunnar Engberg, temmelig sløje; han havde et hårdt angreb af influenza, men Falk (de boede sammen) var meget nervesvækket, ikke mindst p.gr. af hans hustrus død tidligere på året. For øvrigt blev jeg gode venner med dem begge, navnlig Falk Hansen.

Om søndagen havde vi gudstjeneste, som gik på omgang mellem teologerne. Prof. Hvidberg, prof. Hal Koch, pastor Ambye¹⁴¹, pastor Thomsen (kr. Dagbl.), som var den mest påskønnede prædikant, og Falk Hansen. Den sidste syntes man var alt for personlig. Tilslutningen var meget stor, navnlig den søndag, da protesten mod jødeforfølgelserne, udsendt af biskopperne, var os bekendt, den første søndag i oktober måned, den sidste søndag, vi var samlet, havde vi altergang. Gunnar Engberg havde fået alterkarrene, vin og brød og præstekjole ud fra Citadelskirken¹⁴² og i samlingsstuerne havde vi ordnet således, at vi lagde skråpuder fra sengene tværs over gulvet som alterskranke. På et lille bord med hvid dug stod levende lys og alterkarrene, det var meget betagende. Tilslutningen var noget mindre end ventet, fordi Gunnar Engberg havde indbudt temmelig taktløst til denne altergang, hvorved en del var blevet krænkedes. Han burde have nøjedes med ganske enkelt at meddele, at den fandt sted i stedet for vævede han om, at det stod alle frit, at man ikke skulle holde sig tilbage, selv om man ellers ikke gik til alters og måske slet ikke henregnede

¹³⁸ Oxfordgruppebevægelsen var en kristen amerikansk vækkelsesbevægelse. Med sine moderne PR-metoder fik den en vis gennemslagskraft i de nordiske lande i 1930'erne. Man lagde særlig vægt på, at den vakte skulle opleve en "forvandling" (change), som for den omvendte skulle virkeliggøre i et moralsk bedre liv. "Forvandlingen", i form af bl.a. bekendelse af de moralske brist i ens liv indtil omvendelsen skulle ske i vidners nærvær (Oxford-gruppe). I 1938 skiftede bevægelsen i Danmark navn til "Moralsk Oprustning".

¹³⁹ *Karl Bøgholm* (1898 -1976) forfatter, redaktør. Konservativt medl. af Folketinget i flere perioder 1943-1968

¹⁴⁰ *C.P.O. Christiansen* (1887-1951) cand.mag. (historie) højskolelærer (Askov), forfatter. Støttede "det unge Grænseværn" fra 1933. I tilsynsrådet for Flensborg Avis, i bestyrelsen for Kr. Dagblad, hvor han også i en periode virkede som lederskribent.

¹⁴¹ *Kristen Amby* (1894-1961) Fængselspræst i Vestre Fængsel 1938-1948.

¹⁴² "Citadelskirken" er den ældre betegnelse for Kastelskirken, København

sig selv som kristen, han ville naturligvis ikke presse nogen o. a. lign., som altså resulterede i en almindelig flovhed. Engberg gjorde gennemgående ikke nogen heldig figur, men han talte dog med alle. Det var f.eks. ganske pudsigt at se ham i venskabelig samtale med Leunbach.

Efter kl. 20 skulle vi normalt være inde i barakkerne. Tyskerne truede med at skyde, hvis man vovede sig ud. Efterhånden opdagede vi, at det ikke skulle tages alt for alvorligt, og vi gik på besøg hos hinanden i barakkerne. Robert Stærmoses fødselsdag [28/9] fejrede vi f.eks. i H¹⁴³ med kaffe og lagkage. Carsten Raft¹⁴⁴ holdt fødselsdagstalen.

Efternavn: Holt Fornavn: Paul Erik

Erhverv eller Stilling ved Arrestationen: Lektor

Fødselsaar og Dato: 1900. 4/5. Nuv. Adresse: Jægersborg Allé 53. Chl.

Arten af evt. illegalt Arbejde: Politisk (Danke Samling).

Den tyske Sigtelse lød paa: Danske Samlings illegale Virke-
Samfund imod det sterotype "Rige" og personlig illegale Virksomhed
 Foreligger der Tilstandelse? (Jagt, Blads o. lign.) Foreligger der Dømt? Vist nok ikke.

Dømmen lød paa?

Tysk Lejr eller Tugthus.	Fangenr.	Fra (Dato)	til (Dato)
<u>Neuenzamme</u>	<u>60 F68</u>	<u>20/10-44</u>	<u>19/11-44 (2)</u>
<u>Neu Versm. ved Meppen</u>	<u>15/11-44</u>	<u>10/12-44</u>	<u>19/12-45</u>
<u>Neuenzamme</u>	<u>"</u>	<u>19/12-45</u>	<u>15/2-45?</u>

I. Transporten

Fra din første Hovedlejr til første Udekommando, og hvis du ikke har været paa Udekommando, din Transport fra Danmark til Tyskland.

Transport-hvorfra? Neuenzamme Hvortil? Neu Versm. v. Meppen Hvorlænge? c. 1 Uge.

Angiv Dato og evt. Klokketiet for Afgang og Ankomst: Afgang c. 14 d. 11/11-44. Ankomst c. 14 d. 19/11-44.

Kan du angive Ruten? Neuenzamme, Hameln, Brome, Odenburg (3), Leer (3) Meppen.

Transportmiddel: Køretøjsvogn/Personvogn/Bil/Buss — åben/lukket.

Hvormange i hver Vogn? normalt 12-15, 16-18 Var der Halm, Tæpper el. lign.? Nej.

Fik du Forplejning med paa Turen: Brød — Margarine — Paalæg

Hvor meget? Vist 1/4 Rugbrød Var der Bevogtningsmandskab i Vognen? Ja

Fik du noget at drikke? Ja I tilstrækkeligt Omfang? Nej

Hvorledes forrettede du Nødtøft? Vognens W.C.

Elev du bestjaalet? Nej Af hvem? -

Var du ude for Luftangreb? Nej Eller Luftalarm? Nej

Elev du i Vognen? - Var den låst? Ja

Paul Holt: Indberetning til Modstandsdatabase (Frihedsmuseets Dokumentdatabase Dokument 30C-10276-1

¹⁴³ 29.august-gidslerne blev indkvarteret i 4 barakker (G, I, H og K) i den sydligste ende af Horserødlejren (se Bramsen)

¹⁴⁴ Carsten Raft (1895-1965) journalist, 1932-1942 leder af K.U., 1935 medl. af Folketinget for Det kons. Folkeparti.

Og her slutter beretningen. Det kan tilføjes, at Paul Holt blev løsladt fra Horserød den 9/10 1943. I foråret 1945 var det mange andre, aktuelle, opgaver, der kaldte. Til gengæld fortalte han lige efter befrielsen og senere i flere interviews og mange forskellige artikler om de efterfølgende begivenheder og det 11 måneder lange fangenskab.

"Aaret, der blev borte..."

Interview med Paul Holt, Morgenbladet 16. maj 1945" ved "Jes". Afskriften benytter moderne retskrivning:

"Lektor Paul Holt er en rank mand. Man lytter gerne, når han taler, for stemmen er melodisk. Ordene kommer distinkt, men de har klang. Han ser lige på én, øjnene er skarpe bag de store hornbriller, og alligevel er der varme dem.

Paul Holt taler selv til at begynde med tøvende, men det er kun til han får hold på, hvad han vil sige. Senere har jeg slet ikke lyst til at afbryde.

Vi fra Neuengamme er skeptiske...

"Det var i Löderup, en By ved Ystad, jeg gennem radioen hørte om Danmarks befrielse. Rygterne havde ganske vist fortalt, men alligevel og så var vi ved ankomsten til Sverige blevet advaret mod at være for optimistiske; man forberedte os på, at det kunde vare længe. Man er angst for at komme for højt op – De husker Alsangen – alle vi fra Neuengamme og de øvrige tyske lejre, sådan har vi det, vi er skeptiske ... Fraser og den falske lyrik, det er ikke noget for os."

"Neuengamme", siger jeg -

"I det store og hele er beretningerne fra de tyske Konzentrationslejre sande; det er sket dernede, som man hører det. Det var grufuldt, umenneskeligt. Og alligevel så jeg lysere på det end de fleste. For dagen var jo ikke bare spark, det var ikke uafbrudt, mishandling. Vi lærte efterhånden, hvordan vi skulle indrette os under arbejdet, og om natten havde vi fred i barakkerne, når man var fri for at komme i beskyttelsesrum. Og mellem os danskere groede et godt kammeratskab frem; det var som et lille samfund for sig."

"Sammenholdet stod sin prøve, da 132 danske blev plukket ud af Neuengamme og anbragt i Udekommando i Versen. Lejren nær byen Meppen ved Ems. Der blev vi sat til at grave løbegrave o. lign.; vi skulle "værne det Stortyske Rige!" Det gjaldt om at bide tænderne sammen. 32 af kammeraterne slap ikke derfra i live."

I januar bedredes forholdene pludselig

”Hvorledes var forholdene i Lejren, og arbejdede De 12 timer om Dagen?”

”Arbejdstiden varierede; så længe det var lyst, blev vi ved. Vinteren blev således den letteste, med kun få timers arbejde midt på dagen. Hvordan vi boede? I barakker, i beskidte træskure, usunde, kolde, fugtige. Vi sov på gulvet i halm, i den første tid var der ikke tæpper til vores rådighed. Der krøb vi tæt sammen, ind til hinanden for at holde varmen. Sådan var det i december, og sådan var det juleaften. Men da januar kom bedredes forholdene pludselig.”

”Var det tyskernes vellykkede offensiv, der var skyld i det?”¹⁴⁵

Paul Holt ler. ”Det er min opfattelse”, siger han, ”at tyskernes behandling af fangerne blev bedre, når de gik tilbage på fronterne, mens den forværredes i sejr. Men, som jeg sagde, det blev bedre efter nytår. Jeg antager det skyldtes den nye lejrchef, der var en SS'er med den ejendommelige forfængelighed, at *hans* fanger skulle have det godt. Og jeg må nævne vores tillidsmand, den kun 24-årige *Erik Jacobsen*¹⁴⁶, der gik under navnet ”Jacob”; han gjorde et vidunderligt stykke arbejde for at få vores forhold forbedret. Disciplinen indadtil tog han sig også af, af og til var det tiltrængt.”

”Undgik De selv at blive syg i halmen, da det var vinter?”

Skænd og lussinger hos lægen

”To gange var jeg syg, og den ene gang havde mine kammerater allerede taget afsked med mig...

Nu skal De høre, hvordan vi blev undersøgt. I timevis måtte vi stå op, stillet i kø foran lægebygningen. Og når vi så omsider slap ind og fik tur, var den første medicin skænd, nogle gange lussinger. Protesterede man, syntes man, at det var for groft, nægtede lægen at undersøge en; man blev vist ud.

Jeg var begunstiget og fik taget temperatur – nej, det fik jeg ikke, det var forkert. Han så mig i halsen og jeg blev lukket ind i et mørkt rum. Det stod jeg i mit drivvåde tøj og døren bag mig blev lukket. Jeg tog et skridt frem, snublede; der lå nogen. Så satte jeg mig forsigtigt ned, og jeg faldt i søvn. Det blev dag: et lille rum var overfyldt med syge. De var

¹⁴⁵ 15. december 1944 satte tyske tropper efter Hitlers ordre en sidste større – og overraskende - modoffensiv i gang mod de amerikanske og britiske tropper i Ardennerne. Den blev først nedkæmpet 8. januar 1945.

¹⁴⁶ *Erik Jacobsen* beskrev i en dobbeltkronik i Berlingske Aftenavis 1945 25-26/6 sine oplevelser i Neuengamme og Versen.

af alle nationer og af alle baciller; de lå på det bare gulv uden noget over eller under sig; jeg kan ... jeg kan ikke beskrive...”

”Hvad gjorde så lægerne for at helbrede?”

Paul Holt ler hårdt, det glimter vredt bag brillerne.

Gjorde? Intet. Suppen var medicin nok, den tynde roesuppe. Et krus om dagen, det var, hvad vi fik foruden en slurk ”kaffe” og en smule brød. Men så så iværksatte Røde Kors sin store hjælp.”

Røde Kors reddede vort liv.

Han tier, ser indtrængende på mig. Med betoning på hvert ord kommer det: ”Vi takker i dag Røde Kors for, at vi er i live.”

”Hvornår hørte De første gang, at alle skandinaver skulle samles og føres til Frøslev?”

”Allerede i januar begyndte rygterne; jeg forstår, før man i København vidste det; og da jeg derfor den 9. februar fik ordre til at pakke mine ting sammen, mente jeg, det var med frigivelse for øje.¹⁴⁷ Jeg blev imidlertid ført til Neuengamme igen, der hvor Thumann, masseorderen fra Lublin¹⁴⁸, havde kommandoen, og efter nogle dages ventetid kom jeg af sted til Frøslev, - baronesse Vedel hentede mig i Røde Kors bil i Neuengamme, og det blev den behageligste biltur i mit liv. Baronessen medbragte den herligste frokost, som jeg nød i allerhøjeste grad. I Frøslev kom jeg på god forplejning og havde det dejligt. Jeg var næsten glad for at være der, frem for at være blevet ”fri” i København.”

Lektor Holt har talt sig træt, hvad skal han sige mere. Igen får jeg at vide om kammeratskabet under åget, om Erik Jacobsens fremragende indsats, om sygelejet...

Fortrolig med tanken

”Jeg vil sige nu, at jeg var ganske fortrolig med tanken om at skulle dø. Jeg havde lånt det nye Testamente af en gendarm, der med besvær havde smuglet det ind, og jeg læste det første kapitel i filipenserbrevet, hvor Paulus siger:”... at dø er en vinding...” og længere

¹⁴⁷ *Paul Holt kom faktisk tilbage fra Versen og Neuengamme en måned før kammeraterne. Han fortæller, at han var alene på togrejsen fra Meppen til Neuengamme kun ledsaget af en fangevogter. ”Hjemførslen” til Frøslev skete jo også med individuel transport jf. Røde Kors Ugemeddelelser 1945 nr. 4. Der må altså ”være sket noget” internt i såvel det tyske som i det danske Røde Kors-system. Men jeg har ikke umiddelbart kunnet trænge dybere ind i arkiverne.*

¹⁴⁸ *Thumann var ”Schutzhaftlagerführer” i KZ-lejren Majdanek ved Lublin februar 1943-marts 1944, hvorfra kan kom til Neuengamme. Se i øvrigt note 53*

nede: "... dog jeg tror, jeg bliver bevaret, jeg har en gerning at gøre..."¹⁴⁹

På samme måde kom det til mig, på samme måde fik jeg vished, jeg skulle vende tilbage. Jeg tror, at vi, der dernede har mærket livets hårdhed, vi, der trods alt stadig ikke er kuede, vi der foragter fraser, det falske venskab, at vi har særlige betingelser for et virke i Danmark. Jeg føler det sådan. Men så skal disse oplevelser, som jeg, og det vil jeg gerne pointere, helst ville have undværet, bruges på en ordentlig måde.

Fjenden tænker én det ondt, men Gud vender alt til det gode, således også for os i Danmark."

Paul Holt med nogle af sine lejrfæller i Löderup maj 1945. Paul Holt sidder forrest til venstre sidder i forreste række yderst til venstre (<http://www.kz-versen.de/loderup.htm>)

¹⁴⁹ *Filipperbrevet* kap. 1,21-25. Denne oplevelse har Paul Holt fortalt om flere steder. Han tolkede den siden som en åbenbaring. *Indre Missions Tidende* 1945 nr. 42 "Snart gaar det gennem Moser -"